

caktır. Talebesi Ali Sâmî en-Neşşâr onun bu görüşlerini geliştirdiyse de gerçek İslâm felsefesinin sadece kelâm ve fıkıh usulünden ibaret olduğunu iddia etmekle hocasından ayrılarak koyu bir Selefçi tavrı benimsedi. *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm* ve *Menâhicü'l-bahş 'inde müfekkiri'l-İslâm* adlı eserlerinde Ali Sâmî, İslâm toplumunun sahip olduğu zengin düşünce ve bilim mirasıyla kendisine yeterli olduğunu, bu sebeple ne geçmişte ne de gelecekte Yunan kaynaklı felsefeye ihtiyacı bulunmadığını savunmaktadır. Daha mutedil sayılan Mustafa Abdürrâzık'ın görüşleri, bugün özellikle Arap âlemindeki felsefe araştırmalarında bir ekol şeklinde devam etmektedir.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye'de hukuk reformu tartışmalarında, metot olarak fıkıh usulünü öneren ve bu konudaki görüşlerini temellendiren Said Halim Paşa'yı, yayımladığı *Hikmet* mecmuasında Batı felsefesine ciddi eleştiriler yönelten Filibeli Ahmed Hilmi'yi ve *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eseriyle İzmirli İsmail Hakkı'yı da bu kategoride mütalaa etmek mümkündür.

İkinci grup ise Batı'da ortaya çıkan pozitivizm, materyalizm, liberalizm, sosyalizm, marksizm ve egzistansiyalizm gibi her çeşit düşünce hareketine açık olan, onları benimseyen, kendi toplumuna taşıyan ve sözcülüğünü yapan bir kısım entellektüellerden oluşmaktadır. Kendi milletlerinin tarihî misyonunu, mânevî, ahlâkî ve sosyal yapısını yeterince dikkate almadan, toplumsal ve kültürel bir krize yol açacağı endişesini taşımadan, âdeta, "Bir fikir Batı kaynaklıysa iyidir" ön yargısıyla hareket eden bu kesimin, toplumlarını çağdaş dünyadaki fikir hareketlerinden haberdar etmenin ötesinde şimdiye kadar özgün denebilecek bir düşünce geliştirdikleri söylenemez. Bazan da katı bir ideolojik saplantı şeklinde sergilenen bu tavrı, toplumun yeni fikir ve gelişmelere açılmasına engel olduğu için büyük sakıncalar taşımaktadır. Bugün İslâm toplumunun açmazını bir dereceye kadar bu noktada görmek gerekir.

Üçüncü kategoride yer alan seçmecilere gelince, bunlar kendi düşünce ve kültür değerleriyle felsefî veya modernist düşünce akımları arasında tesbit ettikleri benzerlik ya da paralellikten yola çıkarak yeni bir sistem kurmayı yahut yeni bir yorum getirmeyi amaçlayan-

lardır. Meselâ aynı zamanda bir felsefe tarihçisi olan Yûsuf Kerem, *el-'Akl ve'l-vücûd* adlı eserinde Aristo ve İslâm Meşâîleri'nden aldığı kavramlarla yeni bir bilgi teorisi, *eş-Tabî'a ve mâ ba'de't-tabî'a*'da ise fizik ve metafizik hakkındaki düşüncelerini temellendirmeye çalışır. Muhammed Azîz el-Habâbî'nin yeni bir kelâm ilmi geliştirmek amacıyla kaleme aldığı *eş-Şaḥṣâniyyetü'l-İslâmiyye*'sinde Kant başta olmak üzere Yeniçağ filozoflarından motiflere rastlamak mümkündür. Geleneksel anlayışla modernist telakkiler karşısında Kur'an ve Sünnet'i yeniden yorumlamak gerektiği düşüncesiyle yola çıkan ve bu doğrultuda kaleme aldığı eserler İslâm dünyasında çeşitli yankılara sebep olan Fazlurrahman da bu kategoride değerlendirilebilir. Bugünü geçmişin ışığında okumak gerektiği ilkesinden hareket ederek ortaya koyduğu *Mine'l-'aḳide ile's-şevre* adlı hacimli eserinde Hasan Haneffî de yer yer eklektisizme başvurmuştur. Düşünce tarihiyle olduğu kadar bilim ve kültür tarihiyle de yakından ilgilenen, çalışmalarında İsrâkî-tasavvufî eğilimleri ağır basan Seyyid Hüseyin Nasr'ı da bu grupta değerlendirmek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA :

Kindî, *Felsefî Risâleler* (trc. Mahmut Kaya), İstanbul 1994, s. 4-5, 66-68, 113-114; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 47; Ebû Bekir er-Râzî, *es-Sretü'l-felsefiyye* (nşr. P. Kraus, *Resâ'il felsefiyye* içinde), Kahire 1939 — Beyrut 1402/1982, s. 108; Ebû Hâtîm er-Râzî, *A'lâmü'n-nübüve* (nşr. Salâh es-Sâvî — Gulâm Rızâ A'vânî), Tahran 1397/1977, s. 12-13; Fârâbî, *Risâle fî mâ yenbağî en yükaddeme kâble ta'allümü'l-felsefe* (el-Mecmû' içinde), Kahire 1325/1907, s. 62; a.mlf., *el-Cem' beyne re'ye'yl-hakîmeyn* (nşr. Albert N. Nader), Beyrut 1968, s. 103-104; Ebû Süleyman es-Sicistânî, *Müntehabü Şivânî'l-hikme* (nşr. D. M. Dunlop), New York, ts., s. 5; Ebû'l-Hasan el-Âmirî, *el-Emed 'ale'l-ebed* (nşr. E. K. Rowson), Beyrut 1979, s. 70; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 339-341; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'âne* (nşr. Ahmed Emîn — Ahmed ez-Zeyn), Kahire 1939, II, 4-5; İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1376-77/1957, I, 297, 427, 428; II, 10, 19-20, 450; III, 30, 143, 355, 371; Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, Beyrut 1408/1987; a.mlf., *Fayṣalü't-tefrikâ*, Dimaşk 1407/1986; Şehristânî, *el-Mîl* (Kilânî), I, 45; Şehâbeddin es-Sühreverdî, *Kitâbü't-Telvîhât* (nşr. H. Corbin), İstanbul 1945, I, 70-74, 111-113; İbnü'l-Kiftî, *İḥbârü'l-'ulemâ*, s. 1-7, 346-350; İbn Ebû Usaybia, *'Uyânü'l-enbâ*, s. 12, 18, 31-32; Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, *Târîhu'l-hukemâ* (nşr. Abdülkerîm Ebû Süveyrib), Trablus 1988, s. 37, 60-62; E. Gilson, *Avicenne et le point de départ de Duns Scot*, Paris 1929; A. M. Gichon, *La Philosophie d'Avicenne et son influence*

en Europe médiévale, Paris 1940; Abdurrahman Bedevî, *el-Eflâtûniyye'l-muḥdesse 'inde'l-'Arab*, Kahire 1955; a.mlf., *Devrü'l-'Arab fî tekvîni'l-fikri'l-Örûbî*, Beyrut 1979; a.mlf., *Felsefetü'l-'uşûrî'l-vüştâ*, Beyrut 1979; a.mlf., *Min Târîhi'l-ilhâd fî'l-İslâm*, Beyrut 1980; E. Renan, *İbn Rüşd ve'r-Rüşdiyye* (trc. Âdil Zuayrî), Kahire 1957, I, 191 vd., 279 vd.; T. J. de Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi* (trc. Yaşar Kutluay), Ankara 1960; Muhammed İkbâl, *Seyr-i Felsefe der İran* (trc. A. H. Âryanpûr), Tahran 1968; De Lacy O'Leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri* (trc. Hüseyin Gazi Yurdaydın — Yaşar Kutluay), Ankara 1971; Sigrîd Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi* (trc. Servet Sezgin), İstanbul 1972; Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi*, Ankara 1976; Zekî Necîb Mahmûd, *Tecdidü'l-fikri'l-'Arabî*, Beyrut 1400/1980; Han-nâ el-Fâhûrî — Halîl el-Cer, *Târîhu'l-felsefetü'l-'Arabiyye*, Beyrut 1982, I-II; İbrâhîm Medkûr, *Fî'l-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1983, II, 169-170, 172-173, 178; W. Montgomery Watt, *Fazlû'l-İslâm 'ale'l-hadâretü'l-garbiyye* (trc. Hüseyin Ahmed Emîn), Beyrut 1403/1983; Zeyneb Mahmûd Hudayrî, *Âşâru İbn Rüşd fî felsefetü'l-'uşûrî'l-vüştâ*, Kahire 1983; Mahmud Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 128-132, 282-303; Fuat Sezgin, *Muḥâḍarât fî târîhi'l-'ulûm*, Frankfurt 1404/1984; Filip Hitti, *Târîhu'l-'Arab*, Beyrut 1986, s. 672-675; H. Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Hüseyin Hatemi), İstanbul 1986; Macit Fahrî, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1987; Pierre Duhem, *Meşâdirü'l-felsefetü'l-'Arabiyye* (trc. Ebû Ya'rûb el-Merzûkî), Kartaca 1989; *İslâm Düşüncesi Tarihi* (ed. M. M. Şerîf — Mustafa Armağan), İstanbul 1990, II; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Bünyetü'l-'aḳli'l-'Arabî*, Beyrut 1991; a.mlf., *Naḥnu ve't-türâs*, Beyrut 1993; Hâmid Tâhir, *el-Felsefetü'l-İslâmiyye fî'l-'aşrî'l-hadîs*, Kahire 1991; Hasan Haneffî, *et-Türâs ve't-tecdîd*, Beyrut 1412/1992; Muhammed Mâhir Hamâde, *Rihletü'l-kitâbî'l-'Arabî ilâ diyârî'l-garib fikren ve mâdeten*, Beyrut 1412/1992, I-II; Bekir Karlıga, *İslâm Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul 1993.

MAHMET KAYA

Literatür. İslâm dünyasındaki felsefe, çok geniş bir coğrafyayı, zaman zaman fikrî yönelişleri değişse de bugüne kadar kesintisiz devam eden bir geleneği, yüzlerce düşünür ve filozofu, müslüman olsun olmasın İslâm felsefesiyle ilgili eserler vermiş değişik milletlerden kişilerin katkılarını içine alır. Birçok felsefî faaliyetle olduğu gibi İslâm felsefesinin de daha önceki felsefelerden etkilendiği, onlardan tercümeler yaparak zenginleştiği, öte yandan başta Avrupa düşüncesi olmak üzere başka kültürlerde ortaya çıkan felsefe ve düşünce ekolleri üzerinde derin etkilerde bulunduğu dikkate alındığında İslâm felsefesiyle ilgili literatürün daha da genişleyeceği tabiidir. Buna bağlı olarak Arapça baş-

ta olmak üzere Türkçe, Farsça, Urduca, İbrânice, Latince, İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca, İtalyanca, Rusça ve bunların dışındaki birçok Batı ve Doğu dillerinde İslâm felsefesine dair zengin bir literatür oluşmuştur.

XIX. yüzyıldan önce İslâm dünyasında felsefe denilince genellikle mantık, metafizik, fizik, ahlâk, siyaset, astronomi, matematik, tıp ve kimya gibi bugün önemli bir kısmı felsefe dışında kalan birçok disiplini ihtiva eden bir bilimler bütünü akla gelirdi. Ayrıca bu dönemde felsefe literatürü arasında sayılmayan tarih, coğrafya ve edebiyat gibi ilimler çağdaş İslâm felsefesi incelemelerinin malzemesini teşkil etmektedir. Öte yandan felsefe literatürünün muhtevası felsefe anlayışlarına göre de değişir. Klasik dönemde İslâm felsefesi içinde mütalaa edilmemesine rağmen kelâm, fıkıh usulü ve nazarı tasavvufun felsefî düşünce ürünleri olduğunu ileri süren bazı çağdaş araştırmacıların bu görüşleri kabul edildiği takdirde felsefe literatürü daha da genişleyecektir. Bu kadar geniş bir literatürü vermenin pratikteki güçlüğü dikkate alınarak felsefenin XIX. yüzyıldan önce İslâm dünyasındaki kaynaklarının; mantık, metafizik, fizik, ahlâk, siyaset, matematik, astronomi vb. kollarının, problemlerinin, kendine has metodunun ağırlıklı olduğu eserler, felsefî sayılan konulara atıfta bulunan felsefecilerin dışındaki müelliflerin eserleri, İslâm felsefesinin etkisine dair yapılan çalışmalar ve konuyla ilgili çağdaş incelemeler göz önüne alınıp İslâm dünyasındaki bu geniş literatür başlıca özelliklerinden biri olarak tanıtarak örneklen-dirmelerde bulunulacaktır.

İslâm dininin doğuşundan bugüne kadar felsefe de dahil olmak üzere müslümanların ilgilendiği bütün ilimlerde, temel dinî kaynak olan Kur'an-ı Kerim'in yanı sıra hadislerin de doğrudan veya dolaylı etkileri görülür. Bu sebeple müslümanların felsefî ilimlere yönelişleri, bu ilimleri ele alışları ve ortaya koydukları ürünlerin önemli bir kısmı bu temel kaynakların derin izlerini taşır. Dolayısıyla felsefenin başlıca problemlerinden olan Tanrı, varlık, insan, bilgi, nefis, ahlâk ve siyaset gibi konularda felsefecilerin ortaya koyduğu görüşleri Kur'an ve hadisleri dışarıda tutarak anlamanın imkânı yoktur. Genel çerçeveye ilgili olan bu etkilerin dışında, din anlayışı ve din-felsefe uzlaştırması hakkındaki gö-

rüşlerine ilâveten Fârâbî'nin nübüvvet nazariyesi ve vahiy anlayışı, İbn Sînâ'nın Kâfirûn, Nâs, Felak ve İhlâs sûrelerine yazdığı tefsirler, İhvân-ı Safâ, İbn Miskeveyh ve Molla Sadrâ gibi filozofların eserlerinde doğrudan Kur'an âyetlerine ve hadislere yaptıkları atıflar, Kur'an-ı Kerim ve hadis kitaplarının felsefenin en önemli kaynakları arasında bulunduğunu gösterir.

I. (VII.) yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan, diğer dillerden Arapça'ya felsefî metinleri aktarma faaliyetinin Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde tesis edilen Beytülhikme ile kurumlaşması üzerine daha önce başka kültürlerde ortaya çıkan Aristo, Eflâtun, Porphyrios, Proclus, İskender Afrodisi, Galen, Beydebâ gibi filozofların eserleri ve bunlar üzerine yapılan şerh, hâşiye vb. türlerdeki çalışmalar Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, İbnü'l-Mukaffâ', Yahyâ b. Bitrik, Kustâ b. Lûkâ, Bîşr b. Mattâ ve Yahyâ b. Adî gibi sayıları yetmişi bulan mütercimler tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Bu çevirilerden özellikle Aristo, Eflâtun, Plotin gibi önde gelen filozoflara nisbet edilen ve bugün elde bulunan bazı eserlerin yeni tahkik yöntemleriyle neşirleri yapılmıştır. Öte yandan bu filozoflardan başka Themistius, Stoacılar vb. felsefecilerden yapılan çeviriler ve bu çevirilerin güvenilirliği, müslümanların bu metinleri kimlerin vasıtasıyla ve nasıl tanıdıkları hususu, çağdaş İslâm felsefesi araştırmalarının önemli tartışma konularından birini teşkil eder (İslâm dünyasındaki tercüme faaliyetiyle ilgili çalışmalar için *Index Islamicus*'un birçok cildinde "Grek İliminin Araplar'a Geçişi" başlığı altında yer alan incelemelerde gerekli bilgiler bulunmaktadır; ayrıca bk. Abdurrahman Bedevî, *La Transmission de la philosophie grecque au monde arabe*, Paris 1968; a.mlf., *et-Türâşü'l-Yûnânîyye fi'l-ḥadârât'l-İslâmîyye*, Küveyt 1980; De Lacy O'leary, *İntikâl-i 'Ulûm-i Yûnânî be 'Âlem-i İslâm* [trc. Ahmed Ârâm], Tahran 1352 hş.; A. E. Affi, "The Influence of Hermetic Literature on Muslim Thought", *BSOAS*, XIII [1951], s. 840-855; Ramazan Şeşen, "İslâm Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış [Başlangıçtan h. IV./m. X. Asrın Sonlarına Kadar]", *İTED*, VII/3-4 [1979], s. 3-29).

Yaklaşık 300 yıl devam eden tercüme döneminde sürdürülen bir başka faaliyet, bir yandan ilk İslâm filozofu Kindî'de görüldüğü gibi felsefenin çeşitli ko-

nularıyla ilgili eserler yazılırken öte yandan daha önceki filozofların eserlerine ait bibliyografyaların hazırlanmasıdır. Bunların yanında, yine önceki filozofların eserleri üzerine hem mütercimler hem de felsefeyle ilgilenenler tarafından şerh, hâşiye ve telhisler yazılmıştır. Geç dönemlerdeki felsefî faaliyetlerin dikkat çekici özelliklerinden biri haline gelen bu şerh ve hâşiye geleneği tercümeler devrinde önemle kaydedilmesi gereken bir husustur.

IX-XII. yüzyıllar arasında Kindî, Ebû Bekir er-Râzî, Fârâbî, Ebû Süleyman es-Sicistânî, Ebû'l-Hasan el-Âmirî, İbn Miskeveyh, İbn Sînâ, Bîrûnî, İhvân-ı Safâ, İbnü'l-Heysem, İbn Bâcce, İbn Seb'in, İbn Rüşd, İbn Tufeyl ve Sühreverdî el-Maktûl gibi filozoflar vasıtasıyla felsefe İslâm dünyasında geniş bir şekilde yayılmış ve tartışılmıştır. Bu dönemde İslâm felsefesinin klasik eserleri ortaya çıkmış ve bunlar günümüze kadar devam eden bir etkiye sahip olmuştur.

Filozoflar felsefe anlayışlarının bir gereği olarak sistemci bir yaklaşıma sahip olduklarından bir meseleyi ele alırken onunla ilgili birçok konuya da temas etmektedirler. Bununla birlikte felsefî eserleri belli bir konuya ayrılan risâle veya kitaplar (Kindî'nin risâleleri, Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-fâzıla*, *es-Siyâsetü'l-medenîyye* ve *Kitâbü'l-Mille*, İbn Miskeveyh'in *Tehzîbü'l-ahlâk* adlı eserleri gibi); ansiklopedik olanlar (İbn Sînâ'nın *es-Şifâ* adlı eseri ve *İhvân-ı Safâ Risâleleri* gibi); felsefe terminolojisine dair risâleler (Câbir b. Hayyân, Kindî, İbn Sînâ, Gazzâlî, Seyfeddin el-Âmidî'nin bu konudaki risâleleri gibi); bir filozofun kendi felsefesinin ana unsurlarına yer verdiği eserler (İbn Sînâ'nın *en-Necât*, *el-İşârât ve't-tenbîhât* ve *Uyûnü'l-hikme* si ile Sühreverdî'nin *Hikmetü'l-ışrâk* ve *Heyâkilü'n-nâr*'u gibi); daha önceki filozofların eserleri üzerinde yapılan çalışmalar (Kindî, Fârâbî ve özellikle İbn Rüşd'un Aristo'nun birçok eserine yazdıkları şerhler gibi); belirli bir ilimde ansiklopedik türde yazılan eserler (Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-Hâvî* ve İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'u gibi); başka kültür ve medeniyetler üzerine yapılan çalışmalar (Bîrûnî'nin *Kitâbü Tahkîki mâ li'l-Hind*'i gibi); felsefeye giriş mahiyetindeki eserler (Fârâbî'nin *Risâle fîmâ yenbağî en yûḡkaddem ḡable te'allümü'l-felsefe*'si gibi); daha önceki filozofların görüşlerini değerlendiren risâleler (Fârâbî'nin *el-Cem' beyne re'yeyi'l-hakîmeyn*'i gibi); akli ko-

nu edinen risâleler (Kindî, Fârâbî, İbn Mis-keveyh, İbn Rüşd ve Ebû'l-Berekât el-Bağ-dâdî'nin risâleleri); roman üslûbuyla fel-sefi konulara yer veren eserler (İbn Sî-nâ'nın *Selâmân ve Ebsâl*, *Hay b. Yakzân*, İbn Tufeyl'in *Hay b. Yakzân*, İbnü'n-Ne-fîs'in *er-Risâletü'l-kâmilîyye fi's-şreti'n-nebeviyye* ve Sühreverdî el-Maktûl'un *Ri-sâle fi'l-ğurbeti'l-ğarbiyye*'si gibi); felse-fi parçalardan meydana gelen eserler (Fârâbî'nin *Fuşûlû'l-medeni*'si gibi); fel-sefi tefsirler (İbn Sînâ'nın İhlâs, Felak ve Nâs sûrelerine, Molla Sadrâ'nın çeşitli sû-relere yazdıkları tefsirlerle Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihü'l-ğayb* adlı eseri gibi); din-felsefe uzlaştırmasını konu edinen eserler (İbn Rüşd'ün *el-Keşf 'an menâhi-ci'l-edille ve Faşlû'l-mağâl* adlı eserleriyle İbn Meymûn'un *Delâletü'l-hâ'irîn*'i gi-bi); felsefecilere karşı yazılan reddiye-lere cevap mahiyetindeki eserler (İbn Rüşd'ün *Tehâfütü Tehâfütü'l-felâsife* ve Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Müsârî'u'l-Müsârî* adlı eseri gibi); ilimlerin tasnifini konu alan eserler (Fârâbî'nin *İhşâ'ü'l-ʿulûm*, Hârizmî'nin *Mefâtihü'l-ʿulûm* ve İbn Sî-nâ'nın *Fî Aḫsâmi'l-ʿulûmi'l-ʿaqliyye* adlı eserleri gibi); manzum eserler (İbn Sî-nâ'nın *Ḳaṣidetü'l-ʿayniyye*'si ve Hâdî-i Sebzevârî'nin *Manzûmetün fi'l-hikme*'si) şeklinde çeşitli gruplara ayırmak müm-kündür.

İlk dönem filozoflarında görülen çe-şitli türlerde eser verme geleneği daha sonraki dönemlerde de devam etmiş, ancak çalışmaların seyri ve kaynak alı-nan eser ve şahıslar değişmiştir. Bazı istisnaları bulunmakla birlikte, yaklaşık XII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına ka-dar devam eden bu felsefi geleneğe yu-karıda adları geçen İslâm filozoflarının eserleri genellikle ana kaynak hüviyeti-ne bürünmüş, Hint, Süryânî ve Yunan felsefesinden çevrilen eserlere ise daha az başvurulmuştur. Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muḥaṣṣal*, *Şerḥu'l-İşârât ve't-tenbîhât* ve *el-Mebâhişü'l-meşrikiyye* adlı eserleri; Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Tecridü'l-kelâm* ve *Aḫlâk-ı Nâsırî*'si; Ebherî'nin *İsâğûcî*'si; Urmevî'nin *Le-tâ'ifü'l-hikme*'si; Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin *Dürretü't-tâc* ve *Şerḥu Hikmeti'l-işrâk*'ı; Molla Fenârî'nin *İsâğûcî*'si; İb-nü'l-Mutahhar el-Hillî'nin *Keşfü'l-mu-râd* adlı *Tecridü'l-kelâm* şerhi; İbn Kem-mûne'nin *el-Cedîd fi'l-hikme*'si; İbn Hal-dûn'un *Muḫaddime*'si; Mîr Dâmâd'ın *el-Ḳabesât*'ı; Devvânî'nin *Ünmûzecü'l-ʿulûm*, *Hâşiye ʿalâ Şerḥi't-Tecrid* ve

Aḫlâk-ı Celâli adlı eserleri; Sadreddîn-i Şîrâzî'nin *Hâşiye ʿalâ Şerḥi't-Tecrid*'i; Gıyâseddin Mansûr eş-Şîrâzî'nin *Muḫâ-kemât ʿale'l-Havâşi't-Tecrid* ve *Aḫ-lâk-ı Mansûrî*'si; Molla Sadrâ'nın *el-Esfârü'l-erbaʿa*, *el-Mebdeʿ ve'l-meʿâd* ve *el-Meşâ'ir*'i; Kınalızâde Ali'nin *Aḫ-lâk-ı Alâi*'si; Celâlzâde Mustafa'nın *Me-vâhibü'l-hallâk fi merâtibi'l-ahlâk*'ı; Bostanzâde Yahyâ'nın *Mir'âtü'l-ahlâk*'ı; Fuzûlî'nin *Maṭlaʿu'l-i-tikâd fi maʿri-feti'l-mebdeʿ ve'l-meʿâd*'ı; Erzurumlu İbrâhim Hakkî'nin *Mârifetnâme*'si bu dö-nemde yazılan belli başlı eserlerdendir.

XII. yüzyıl sonrası felsefe literatürü-nün en önemli özelliklerinden biri, daha önceki İslâm filozoflarının çeşitli konu-lardaki eserlerine şerh, hâşiye, ta'likat ve telhis yazma veya başka bir dile ter-cüme şeklindeki yazım yönteminin yay-gın oluşudur. Bu çerçevede, İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ına Nasîrüddîn-i Tûsî, Fahreddin er-Râzî ve Kutbüddin er-Râzî tarafından yazılan şerh ve hâşiyeler; Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sî-nâ'nın *ʿUyûnü'l-hikme* adlı eserine yaz-dığı şerh; Sühreverdî'nin *Hikmetü'l-iş-râk*'ına Muhammed b. Mahmûd eş-Şeh-rezûrî, Kutbüddîn-i Şîrâzî ve Neyrîzî'nin şerhleri; yine aynı filozofun *Heyâkilü'n-nûr* adlı eserine Devvânî ve Gıyâseddin Mansûr eş-Şîrâzî'nin yazdığı şerhler; Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme* adlı ese-rine Kādî Mîr Meybûdî ve Sadreddîn-i Şîrâzî'nin de içinde bulunduğu birçok âlim tarafından yazılan şerhler; Ebherî ve Molla Fenârî'nin *İsâğûcî*'lerine yazı-lan şerhler; Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin eş-Şemsîyye adlı mantık kitabına Kutbüddin er-Râzî'nin yazdığı *Taḫrîrü'l-ḳavâʿi-di'l-manḥikıyye* adlı şerhi; Adudüddin el-İcî'nin *Risâle fi'l-aḫlâk* adlı eserine yazılan şerhler ve Devvânî'nin çeşitli eserlerine şerh yazan çok sayıda âlimin eserleriyle Hâdî-i Sebzevârî'nin kendi eseri *Manzûmetün fi'l-hikme*'ye yaz-dığı şerh örnek olarak zikredilebilir.

İslâm düşüncesinin doğuşuyla birlik-te gelişmeye başlayan ve bugün felse-fenin dışında incelenen tıp, kimya, ma-tematik, fizik, astronomi vb. ilimlerle il-gili çok geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu konulara dair ilk dönemde eser veren Câbir b. Hayyân, Ebû Bekir er-Râ-zî, İbn Sînâ ve Bîrûnî gibi filozoflardan sonra Çağmînî, Nasîrüddîn-i Tûsî, Zeke-riyyâ el-Kazvînî, Şemseddin Semerkan-dî, İbnü'l-Havvâm, Dâvûd-i Kayserî, Ka-dîzâde-i Rûmî, Cildekî, Hacı Paşa, İbnü'l-

Hâim, Ali Kuşçu, Mîrim Çelebi, Bircendî, Sinan Paşa, Matrakçı Nasuh, Takıyyüddin er-Râsîd, Dâvûd-i Antâkî, Bahâeddin Âmilî, Gelenbevî ve Başhoca İshak Efendi gibi yüzlerce âlim ve düşünür bu sahalarda çalışmalar yaparak büyük bir literatürün oluşmasına katkıda bulunmuşlardır (hem ilk dönem içinde hem de XII. yüzyıldan sonra yazılan çeşitli ilimlere dair eserlerin geniş bir dökümü için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası [Basma-lar/1830-1923] ve Modern Kimya Bilimi-nin Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşuna Kadar Olan Durumu ve Gelişmesi*, İstan-bul 1985; Ahmed Münzevî, *Fihrist-i Nüs-ḥahâ-yı Haṭṭî-yi Fârisî*, Tahran 1348 hş., I, 132-695; Cevat İzgi, *Osmanlı Medresele-rinde Riyâzî ve Tabîî İlimlerin Eğitimi* [dok-tora tezi, 1994], İÜ Sosyal Bilimler Ensti-tüsü, s. XIX-LXII, 180-228, 340-452, 495-562, 574-602, 620-634, 639-642, 647-653, 674-676, 680-688, 709-736; İhsan Fazlıoğ-lu, *İbn el-Havvâm* (ö. 724/1324) ve *Eseri el-Fevâ'id el-Bahâ'iyye fi el-Ḳavâ'id el-Ḥisâbiyye, Tenkidli Metin ve Tarihî De-ğerlendirme* [yüksek lisans tezi, 1993], İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 38-52, 85-96; Ebû'l-Kâsım Kurbanî, *Zindeğnâme-i Ri-yâzîdânân-ı Devre-i İslâmî, ez Sede-i Sevuom tâ Sede-i Yâzdehom-i Hicrî*, Tahran 1365 hş.; Ramazan Şeşen — Cemil Akpınar — Cevat İzgi, *Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu*, İstanbul 1984; Aykut Kazancıgil — Vural Solak, *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası (1850-1981)*, İstanbul 1981; Aykut Kazancıgil, "Osman-lılarda Bilim ve Teknoloji", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, 7-231; a.mlf., *Türkiye'de Bilim ve Teknoloji (1789-1922)*, İstanbul 1995; David A. King, *Fihristü'l-maḥtûṭâtü'l-ilmîyyeti'l-maḥfûza bi-Dârü'l-kütübi'l-Mişriyye*, I-II, Kahire 1981-1986; Kadri Hafız Tokan, *Türâşü'l-ʿArabî'l-ilmî fi'r-riyâziyyât ve'l-felek*, Beyrut, ts., [Dâr-üş-şûrûk]; a.mlf., *el-ʿUlûm ʿinde'l-ʿArab*, Kahire 1960).

Bu kaynakların dışında felsefi konu-lara yer veren kelâm, tasavvuf, edebi-yat ve fıkıh usulü sahalarında yazılmış eserlerde de felsefeyle ilgili malzeme bulunabilmektedir. Cüveynî ve Gazzâlî gibi âlimlerin eserlerinde felsefi konu-lara temas edilerek bunlar bazan be-nimsenmekte, yer yer de reddedilmek-tedir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Kâfiye fi'l-cedel*'i ile Gazzâlî'nin *Mî'yarü'l-ilm* ve *Mihakkû'n-nazar* adlı mantığa dair müstakil eserleri fel-

sefe literatürü arasında sayılmalıdır. Daha sonra Fahreddin er-Râzî, Nasîrüddîn-i Tûsî, Urmevî ve Ebherî gibi filozof-ke-lâmîcılar ise hem felsefe hem de kelâm eserleri yazmışlar, çok defa bunları bir arada ele alıp işlemişlerdir. Sonraki dönemlerin temel kelâm metinlerinden olan Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Tecridü'l-âkâ'id*'i, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin *Şerhu Tecridi'l-kelâm*'ı, Kādî Beyzâvî'nin *Ṭavâli'u'l-envâr*'ı, Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'nin *Şerhu Tecridi'l-kelâm*'ı, Sa'deddin et-Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâşid ve Tehzîbü'l-man-tık*'ı, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı, Ali Kuşçu'nun *Şerhu Tecridi'l-kelâm*'ı (eş-*Şerhu'l-Cedîd 'ale't-Tecrid*), Devvânî'nin *Şerhu'l-Âkâ'id*'i'l-*Âdudiyye, Hâşiye 'alâ Şerhi'l-cedîd li't-Tecrid ve er-Risâletü'l-kadîme fî isbâtı'l-vâcib*'i, Gelenbevî'nin *Hâşiye 'ala Şerhi'l-Âkâ'id*'i'l-*Âdudiyye*'si, Abdürrezzâk el-Lâhicî'nin *Gevher-i Murâd*'ı gibi temel kelâm metinleri ve bunlar üzerine Siyâlkûtî, Mercânî, Karabâğî gibi âlimlerin yazdıkları hâşiyeler XII. yüzyıl sonrası felsefî düşüncenin geliş-seyrinin takip edilebileceği kaynaklardır. Felsefî konulara yer veren Hüse-yin el-Mersafî'nin *el-Vesîletü'l-edebiyye*'si (nşr. Abdülazîz ed-Desûkî, Kahire 1982, I, 47-59) ve Süyûtî'nin *el-Müzhir fî 'ulûm*'i-luğâ ve envâ'ihâ'sı (nşr. Muhammed Ahmed Cādülmevlâ Beg — Muhammed Ebülfazl İbrâhîm — Ali Muham-med el-Becâvî, Kahire, ts. [Dâru l-hyâi'l-kütübi'l-Arabiyye], I, 36-38; II, 352) gibi edebiyat eserlerinde de felsefe ve felsefecilerle ilgili konulara temas edilmektedir. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Burhân fî usûli'l-fıkḥ* (nşr. Abdülâzîm ed-Dîb, I-II, Devhâ 1399), Fahreddin er-Râzî'nin *el-Mahşûl fî 'ilmi usûli'l-fıkḥ* (nşr. Tâhâ Câbir Feyyâd el-Alvânî, Riyad 1979-1980, I/1, s. 329; II/1, s. 325) adlı kitaplarında olduğu gibi fıkḥ usulü sahasında yazılmış eserlerde de konuyla ilgili atıflar bulunmakta ve bazı problemler tartışılmaktadır.

Birçok tasavvuf metninde hem felsefî konulara yer verilmekte, hem de doğrudan doğruya filozoflara ve görüşlerine atıfta bulunmaktadır. Bu konuda, filozofların aşk ve sevgiye dair düşüncelerine yer veren Ebü'l-Hasan ed-Deylemî'nin *Kitâbü 'Atfi'l-elifi'l-me'lûf 'ale'l-lâmi'l-ma'ṭûf* adlı eseri (nşr. J. C. Vadet, Kahire 1962, s. 40-41, 77-79) gibi birçok metin bulunmakla birlikte, İbnü'l-Arabî'nin sistemleştirdiği varlığın

birliği ekolünün ortaya koyduğu literatür özellikle dikkat çekicidir. İbnü'l-Arabî'nin öteki eserleriyle kıyaslandığında *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye* adlı kitabı bu konuda oldukça bol malzeme içerir (Nihat Keklik, *İbnü'l-Arabî'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el-Futuhât el-Mekkiyye*, I-II, İstanbul 1974-1980). Ancak onun *Fuşûşü'l-ḥikem* adlı eseri üzerine Abdürrezzâk el-Kâşânî, Dâvûd-i Kayserî, Tâceddin Hüseyin Hârizmî ve Ahmed Avni Konuk'un yazdığı şerhlerde de felsefî konulara yer verilmektedir. İbnü'l-Arabî ekolünün ilk sistemleştiricisi olan Sadreddin Konevî'nin eserlerinde, İbnü'l-Arabî ekolüne mensup olan Sarı Abdullah Efendi gibi düşünürlerin Mevlânâ'nın *Meşnevî*'sine yazdıkları şerhlerde de felsefî konulardan bahsedilmektedir. Vahdet-i vücûd ekolü çerçevesinde cereyan eden varlık felsefesiyle ilgili tartışmalar da felsefî münakaşalar sayılabilir. Bu ekolün görüşlerini şiddetle reddeden İbn Teymiyye ve Şeyhülislâm Mustafa Sabri gibi düşünürlerin ortaya koydukları fikirler de aynı mahiyetteki örneklerden kabul edilebilir.

Felsefî ilimlere dair en önemli kaynaklardan biri de ilimleri tasnif ederek hem bu ilimler hem de o sahadaki en meşhur kişiler hakkında bilgi veren çalışmalardır. Fârâbî'nin *İḥşâ'u'l-'ulûm* ve Hârizmî'nin *Meḫâṭıḥu'l-'ulûm* adlı eserleriyle, İslâm dininin çeşitli alanlardaki üstünlüğünü ispat etmek üzere kaleme alınan, ilimleri "millî" ve "dinî" şeklinde ikiye ayırarak her iki gruba giren ilimler hakkında bilgi veren Ebü'l-Hasan el-Âmirî'nin *Kitâbü'l-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm* (nşr. Ahmed Abdülhamîd el-Gurâb, Riyad 1408/1988) adlı eseri bu alanda yazılan ilk örneklerdendir. Bu düşünürlerle çağdaş olan İbnü'n-Nedîm, çeşitli ilimler hakkında bilgi verdiği *Fihristü'l-'ulûm* adlı temel başvuru kaynağının yedinci bölümünü felsefeye tahsis etmekle birlikte onuncu ve son bölümünü de İslâm öncesi filozoflar ile Câbir b. Hayyân ve Ebü Bekir er-Râzî gibi kimyacı filozoflara ve onların eserlerine ayırmıştır. Daha sonraki asırlarda bu sahada yazılan Fahreddin er-Râzî'nin *Câmi'u'l-'ulûm*'u, İbnü'l-Ekfânî'nin *Kitâbü'l-İrşâd*'i'l-kâşid ilâ esne'l-makâşid'ı (nşr. J. J. Witkam, Leiden 1989), Fenârizâde Muhyiddin Mehmed Şah'ın *Ünmûzecü'l-'ulûm*'u gibi eserler ilimleri tasnif etme geleneğinin devam ettiğini göstermektedir. Altıncı bölümünde di-

ğer ilimlerin yanı sıra tıp, ilâhiyat, hende-se, hey'et, mantık, tabîiyyât gibi ilimlerden bahsederek bunlar hakkında bilgi veren İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si de (nşr. Ali Abdülvâhid Vâfî, III, Kahire, ts. [Dâru Nehdati Mısır]) bu çerçevede değerlendirilebilir. XVII. yüzyılda kaleme alınan Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *Miftâhu's-sa'ade ve mişbâhu's-siyâde fî mevzû'âtı'l-'ulûm*'u (nşr. Kâmil Kâmil Bekrî — Abdülvehhâb Ebünnûr, I-II, Kahire 1968) ve bu eserin Taşköprizâde Kemâleddin Mehmed Efendi tarafından yapılan Türkçe çevirisi *Mevzûâtü'l-'ulûm* ile Molla Lutfî'nin *Mevzû'âtü'l-'ulûm*'u ve Saçaklızâde Mehmed'in *Tertibü'l-'ulûm*'u (nşr. Muhammed İsmâil es-Seyyid Ahmed, Beyrut 1988) Osmanlı döneminde yazılan bu türdeki başlıca eserlerdir. İlim tasnifi geleneğine çok yakın olan ve bibliyografik karakter taşıyan Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'u (nşr. Şerefeddin Yaltkaya, I-II, İstanbul 1943) ve bu esere Riyâzizâde'nin yazdığı *Esmâ'ü'l-kütübi'l-mütemmim li-Keşfi'z-zunûn* (nşr. Muhammed Altuncu, Kahire 1975) adlı zeylin yanında XX. yüzyılda Bağdatlı İsmâil Paşa'nın kaleme aldığı *İzâḥu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn* adlı eki (nşr. Şerefeddin Yaltkaya — Kilisli Rifat Bilge, I-II, İstanbul 1972) ve Âgâ Büzürg-i Tahrânî'nin *ez-Zerî'a ilâ teşânî'ş-Şî'a'sı* (I-XXVI, Beyrut 1983) gibi eserler de bu çerçevede mütalaa edilebilir.

İlk dönemden itibaren, felsefede kulanılan terimlerin anlamlarını tesbit edip açıklama gayesiyle bazı eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Câbir b. Hayyân, Hârizmî, Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın felsefî terimleri konu edinen risâleleri bu türün ilk örneklerinden sayılır. Daha sonraki yüzyıllarda Seyfeddin el-Âmidî'nin *el-Mübîn fî şerhi me'âni'l-elfâzi'l-ḥükemâ* ve'l-mutekellimîn (nşr. Hasan Mahmûd eş-Şâfiî, Kahire 1983); Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *et-Ta'rifât* (nşr. Abdurrahman Umeyre, Beyrut 1987); Tehânevî'nin *Keşşâfû ıṣṭilâḥâtü'l-fünûn* (nşr. Abdülbedî Lutfî, I-II, Kahire 1963); Abdünnebî Nigerî'nin *Düstürü'l-'ulemâ* diye de bilinen *Câmi'u'l-'ulûm fî ıṣṭilâḥâtü'l-fünûn* (nşr. Kutbüddin Ali el-Haydarâbâdî, I-IV, Beyrut 1975); Sıddîk Hasan Han'ın *Ebcedü'l-'ulûm* (I-III, Dimaşk 1978) adlı eserleri ve Sâlih Zekî'nin ilk cildi yayımlanan (I, İstanbul 1315), dokuz cildi ise müsvedde halinde kalan *Kâ-mûs-ı Riyâziyyât* adlı çalışması bu konudaki belli başlı eserlerdendir (terim-

lerle ilgili olarak ayrıca bk. L. Massignon, *Muḥāḍarāt fî târîhi'l-ıstılâhâti'l-felsefiyyeti'l-'Arabîyye*, nşr. Zeyneb Mahmûd el-Hudayrî, Kahire 1983; Şefîk Cebri, "Muş-ṭalaḥâtü İbn Ḥaldûn", *MMADm.*, XXVI/3 [1951], s. 370-376; Ahmet Subhi Furat, "Arap Edebiyatında İlk Ansiklopedik Eserler", *İTED*, VII/1-2 [1978], s. 299-308; a.mlf., "İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler [h. IV.-IX. / m. X.-XV. asırlar]", *a.g.e.*, VII/3-4 [1979], s. 211-232; Ahmed Abdülhalîm Atıyye, "el-'Üsûsü'l-felsefiyye li-taṣnîfi'l-'ulûm 'inde'l-'Arab", *Mecelletü'l-Mektebât ve'l-ma'lûmâtü'l-'Arabîyye*, V/1 [London 1985], s. 47-75; V/2, s. 33-77; VI/1 [1986], s. 73-94). Ayrıca tasavvuf terimlerini içine alan Abdürrez-zâk el-Kâşânî'nin *İşlâḥâtü's-şûfiyye* (nşr. Muhammed Kemal İbrâhîm Ca'fer, Kahire 1981) adlı eseri gibi sözlüklerde de felsefî terimlere yer verilmektedir. Bunların yanında botanik, zooloji, tıp vb. ilimlerle ilgili olarak çeşitli sözlükler hazırlanmıştır (meselâ bk. Adnan Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim* [nşr. Aykut Kazancıgil — Sevim Tekeli], İstanbul 1982, s. 117, 128, 188).

İslâm felsefesi literatürünün en önemli kaynaklarından biri de biyografi literatürü içinde filozofların hayatları, eserleri ve görüşleri hakkında bilgi veren kitaplardır. Bu gruba giren eserleri tamamen felsefecilere ve ilim adamlarına ait olanlar ve genel hal tercümesi mahiyetindeki kitaplar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Üstadı İbn Sînâ'nın imlâ ettirmesiyle kaleme alınan Cüz-cânî'nin risâlesi, Ebû Bekir er-Râzî'nin kendini ve felsefeyi savunmak üzere kaleme aldığı *es-Sîretü'l-felsefiyye*'si, Bî-rûnî'nin Ebû Bekir er-Râzî'nin eserleriyle ilgili bibliyografyası, Gazzâlî'nin kendi fikrî gelişimini anlattığı *el-Münkız min-e'd-ḍalâl* adlı eseriyle, öğrenimini tamamlayan talebelere hocalarının verdiği, ilmî silsileyi ve okunan eserleri gösteren icâzetnâmeler birinci derecede kaynak hüviyetine sahiptirler. Tamamen filozoflara ve ilim adamlarına hasredilen birinci tür kaynaklardan sayılan ve İslâm öncesi filozoflardan bahseden ilk eserlerden biri İshak b. Huneyn'in *Târîḥu'l-eḥbbâ' ve'l-ḥükemâ'* adlı risâlesidir (nşr. Fuâd Seyyid, Beyrut 1405/1985, s. 139-146). İbn Cülcül'ün *Ṭabaḳâtü'l-eḥbbâ' ve'l-ḥükemâ'* (nşr. Fuâd Seyyid, Beyrut 1405/1985, s. 1-138) adlı kitabı ise aynı türün Endülüs'te yazılan ilk örneklerindendir. İbn Cülcül eserini-

de, İslâm öncesi ve sonrası filozofları hakkında bilgi vermesinin yanı sıra Mağrib ve Endülüs'te yetişen filozof ve tabipleri de konu edinmektedir. Bunun yanında Kâdî Sâid el-Endelüsî'nin, çeşitli milletlerden ve onların yetiştirdiği âlim ve filozoflarından bahseden *Ṭabaḳâtü'l-ümem* (nşr. Hayât el-İyâd Bû Alevân, Beyrut 1985) adlı muhtasar eseri de yine ilk çalışmalardandır. Sicistânî'nin (Ebû Süleyman el-Mantıkî), aslı kaybolan ve günümüze muhtasarı ulaşan *Müntehabü Şivânî'l-ḥikme*'siyle (*Muntakhab Siwân al-hikmah* [nşr. D. M. Dunlop], Paris 1979) bu esere Ali b. Zeyd el-Beyhakî'nin yazdığı *Tetimmatü Şivânî'l-ḥikme* (*Târîḥu'l-ḥükemâ' el-müsemma bi- "Dürretü'l-aḥbâr ve lem'atü'l-envâr"*: *Terceme-i Tetimme-i Şivânü'l-Ḥikme* [nşr. Muhammed Şefî], Lahor 1351) adlı kitabı da tamamen filozof ve ilim adamlarına ayrılmış eserlerdendir. Beyhakî'nin eseri 111 İslâm filozofu hakkında bilgi vermekte ve Huneyn b. İshak ile başlayıp Zeynüddin el-Cürcânî ile sona ermektedir. Daha sonra yazılan İbnü'l-Kiftî'nin *İḥbârü'l-'ulemâ' bi-aḥbârü'l-ḥükemâ'* (Kahire 1326) adlı eseri ise alfabetik sıraya göre hem İslâm öncesi hem de İslâmî dönem filozofları hakkında bilgi vermektedir.

Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî'nin *Nüzhetü'l-ervâḥ*'ı (*Târîḥu'l-ḥükemâ'*) (trc. Maksûd Ali Tebrîzî [nşr. Muhammed Takî Dâniş Pejoh — Muhammed Server Mevlâî], Tahran 1365 hş.), yazarının İsrâkî oluşu ve içerdiği bilgiler dolaşısıyla önemi kabul edilmektedir. *Nüzhetü'l-ervâḥ*'ta Sühreverdî el-Maktûl geniş olarak anlatılmaktadır. Ziyâeddin Dürri'nin *Kenzü'l-ḥikme* adıyla da bilinen *Terceme-i Târîḥu'l-ḥükemâ'-i Şehrezûrî* (Tahran 1316 hş./1938) adlı kitabı bu gruba giren eserler arasındadır. İbn Ebû Usaybia'nın *Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabaḳâti'l-eḥbbâ'* (nşr. Nizâr Rîzâ, Beyrut, ts. [Dârü Mektebeti'l-hayât]) adlı eseri, tamamen felsefeyi ve ilim adamlarını konu alan kaynaklar arasında bulunmaktadır. İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-eḥşâr fî memâlikü'l-emşâr* adlı yirmi yedi ciltlik geniş külliyyatının pek çok yerinde felsefeye yer verilmekteyse de özellikle dokuzuncu kitabı (ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1988) tamamen filozoflara ayrılmıştır. Eserde hem İslâm öncesi hem de İslâmî dönem filozofları hakkında bilgi verilmektedir.

Filozoflara dair genel biyografi eserleri özel biyografi kitaplarına göre oldukça çoktur. Bu eserler ilk asırlardan itibaren kaleme alınmış olup alfabetik veya kronolojik sıraya göre düzenlenmiştir. İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı ile (nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1978) bu esere ek olarak yazılan Muhammed b. Şâkir el-Kütübî'nin *Fevâtü'l-Vefeyât*'ı (nşr. İhsan Abbas, I-V, Beyrut 1973-1974) alfabetik olarak yazılmıştır. Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *eş-Şekâ'ıku'n-nu'mâniyye*'si ve bu eserin tercüme ve zeyilleri (*Şakâik-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri* [nşr. Abdülkadir Özcan], I-V, İstanbul 1989), XII. yüzyıl sonrası düşünürlerinin hayatı, eserleri ve görüşleri için en önemli kaynaklar arasındadır. Şehâvî'nin *ed-Ḍav'ü'l-lâmi'* (Kahire 1353-1355); İbnü'l-İmâd'ın *Şezerâtü'z-zeheb* (I-VIII, Beyrut, ts.); Kâtib Çelebi'nin *Süllemü'l-viṣûl* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1887); Nûrullah et-Tüsterî'nin *Mecâlisü'l-mü'minîn* (I-II, Tahran 1356 hş.); Şevkânî'nin *el-Bedrü't-tâli'* (I-II, Kahire 1348); Âkifzâde Amâsî'nin *Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-meṣḥûd ve'l-mesmû'* (Millet Ktp., Ali Emîrî, Arapça, nr. 2527); Hân-sârî'nin *Ravzâtü'l-cennât* (I-VIII, Tahran 1391 hş.); bir heyet tarafından yazılan *Nâme-i Dânişverân-ı Nâsirî* (I-IX, Kum, ts. [Müessesesi-i Matbûâtî-yi Dârü'l-fikr]); Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûsü'l-a'lâm* (I-VI, İstanbul 1306-1316/1889-1898); Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Muel-lifleri* (I-III, İstanbul 1333-1342); Bağdatlı İsmâil Paşa'nın *Hediyyetü'l-'ârifîn* (nşr. Kilisli Rifat Bilge — İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, I-II, İstanbul 1951-1955); Mehmed Süreyyâ'nın *Sicill-i Osmânî* (I-IV, İstanbul 1308-1315); Ziriklî'nin *el-A'lâm* (nşr. Züheyr Fethullah, I-VIII, Beyrut 1984) ve Ömer Rıza el-Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* (I-XV, Dımaşk 1376-1380/1957-1961) adlı eserleri, İslâm dünyasındaki felsefeciler hakkında bilgi veren ve felsefî faaliyetlerin hiç kesintisiz devam ettiğini gösteren başlıca kaynaklardır.

Coğrafya, tarih, seyahatler ve belirli bir mezhebe mensup kişiler hakkında bilgi verme gibi gayelerle yazılan eserlerde de filozoflara dair bilgi bulunmaktadır. Bunlar arasında Yâkût'un *Mu'cemü'l-büldân*'ı (nşr. Ferid Abdülazîz Cündî, I-VII, Beyrut 1990), Muhammed Hasan Han'ın *Maṭla'u's-şems*'i (I-III, Tahran 1301-1303 hş.) ve Fursatüddeve Şîrâzî'nin *Âşâr-ı 'Acem*'i (baskı yeri yok,

1362 hş.) gibi coğrafya eserlerinde ve Sübkî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-küb-râ* adlı eseriyle (nşr. Mahmûd Muhammed Tanâhî — Abdülfettâh el-Hulv, I-X, Kahire 1964) İbn Kutluboğa'nın *Tâcü't-terâ-cim'i* (Bağdad 1962), Leknevî'nin *el-Fe-vâ'idü'l-behiyye'si* (Kahire 1324), Muh-sin el-Emîn'in *A'yanü's-Şi'a'sı* (nşr. Hasan el-Emîn, I-XI, Beyrut 1403/1983) gibi belirli bir mezhebe mensup olan âlim ve düşünürleri içine alan tabakat kitaplarında felsefe ve felsefeciler hakkında bilgi bulunabilmektedir. Bunların yanında şair ve edipleri konu alan Yâ-kût'un *Mu'cemü'l-üdebâ'i* (I-XX, Beyrut, ts.); Hakîm Şah el-Kazvî'nin *Ter-ceme-i Mecâlisü'n-nefâ'is'i* (*Mecâli-sü'n-nefâ'is der Tezkire-i Şu'arâ'-i Kâr-ni Nehom-i Hicrî* içinde, Tahran 1323 hş., s. 180-409); Heratî'nin *Le'tâ'ifnâme* adlı tezkiresinde (a.e. içinde, s. 1-178); Âşık Çelebi'nin *Meşâirü's-suarâ* adlı eseri (nşr. G. M. Meredith-Owens, London 1971) ve Emîn-i Ahmed-i Râzî'nin *Heft İ-k-lîm*'inde (I-III, Tahran 1341 hş./1962) felsefecilerden de bahsedilmektedir. İlk dönem tarihçilerinden Ya'kûbî'nin İslâm öncesi filozoflarla ilgili geniş bilgi verdiği *Târîhu'l-Ya'kûbî* adlı kitabı (I-II, Beyrut, ts. [Dâru Sâdir]), Hint filozofları, Batlamyus, Diojen, Huneyn b. İshak, Ya'kûb b. İshak el-Kindî ve İbnü't-Tayyib es-Serahsî gibi düşünürlerin yanı sıra birçok felsefe problemine yer veren Mes'ûdî'nin *Mürûcû'z-zeheb* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Kahire 1964) adlı eseriyle yine aynı yazara ait olan ve Eflâtun, Aristo, Kindî, Fârâbî, Yuhannâ b. Bîrîk, İshak b. Huneyn gibi şahsiyetlerin yanında önemli miktarda felsefe problemini içeren *et-Tenbîh ve'l-ışrâf* (nşr. M. J. de Goeje, Frankfurt 1992) adlı kitabı felsefeye ilgili bol miktarda malzeme ihtiva etmektedir.

Daha sonraki asırlarda yazılan tarih kaynaklarından İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîhi* (I-XIII, Beyrut 1979); Hândmîr'in *Ĥabîbü's-siyer* (I-III, Bombay 1857); Hoca Sâdeddin'in *Tâcü't-tevârih* (I-II, İstanbul 1280); Muslihuddin-i Lârî'nin *Mir'â-tü'l-edvâr* (Nuruosmaniye Ktp., nr. 3156); Hasan-ı Rûmlû'nun *Ahşenü't-tevârih* (nşr. Ch. N. Seddon, Baroda 1931); Abdülkâdir b. Şeyh el-Ayderûs'un *en-Nû-rû's-sâfir* (Beyrut 1405/1985) ve Ahmed Cevdet Paşa'nın *Târîh-i Cevdet'i* (I-XII, İstanbul 1309 [1891]) gibi eserlerin vefyat bahislerinde veya başka vesilelerle felsefe ve felsefecilerden bahsedilmektedir. Bu geleneğin bir devamı olarak,

söz konusu edilen tarih diliminin ilmî ve felsefî durumunu aksettirmek amacıyla E. G. Browne, C. A. Storey, Zebîhullah Safâ, Saîd-i Nefîsî, C. Brockelmann ve Fuat Sezgin gibi çağdaş edebiyat ve kültür tarihçilerinin eserlerinde ve genel tarih kitaplarında felsefe ve ilimle ilgili konulara yer verilmektedir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1977-1982, I, 518-545; II, 647-677; III/2, s. 502-519, 532-549; *The Cambridge History of Iran*, ed. R. N. Frye, Cambridge 1993, IV, 378-441; a.e., ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, V, 659-676; a.e., ed. P. Jackson, VI, 568-609, 656-697).

İslâm dünyasında felsefenin doğuşundan itibaren taraftarları bulunduğu gibi ona karşı çıkanlar da olmuş, felsefe ve felsefecilere reddiye yazan veya çeşitli felsefî görüşleri tenkit eden müstakil eserler yazılmıştır. Ayrıca çeşitli bölümlerinde felsefecilerin tenkit edildiği eserler de kaleme alınmıştır. Özellikle kelâmıla ilgili eserlerde bu konuda bol miktarda örnek bulmak mümkündür (Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâ'idü'l-A'dudiyye'si*; İzmirli İsmail Hakkı'nın *Yeni İlm-i Kelâm*'ı gibi). Tenkit türünde yazılan müstakil eserler arasında, Ebû Bekir er-Râzî'nin görüşlerinin eleştirildiği Ebû Hâtîm er-Râzî'nin *A'lâmü'n-nübüvve'si* (Mahmut Kaya, "Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hâtîm er-Râzî Arasında Geçen Tartışma", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, IX, İstanbul 1995, s. 52-68); Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife'si* ve bunun tesiriyle daha sonra Hoca Sâdeddin Muslihuddin, Ali et-Tüsî, Kemalpaşazâde, Karabâgî vb. âlimlerin yazdıkları eserler başlı başına bir literatür oluşturmaktadır. İbn Teymiyye'nin *Der'ü te'ârûzü'l-aql ve'n-naql* adlı eserinde Gazzâlî ile İbn Rüşd arasında cereyan eden tartışma değerlendirilmekte, böylece yeni bir "tehâfüt" örneği verilmektedir (Mustafa Çağrıncı, "İbn Teymiyye'nin Bakışıyla Gazzâlî-İbn Rüşd Tartışması", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, IX, İstanbul 1995, s. 77-126). İbn Teymiyye'nin *Kitâbü Cehdi'l-karîha fi tecridü'n-naşîha* (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire 1970, s. 201-343), *Naqdü'l-manṭıḥ* (nşr. Muhammed b. Abdürrâzık Hamza — Süleyman b. Abdurrahman es-Sanî, Kahire 1951) ve *er-Red 'ale'l-manṭıḥıyyîn* (Lahor 1976) adlı eserleri; Ebû Bekir er-Râzî'nin *eṭ-Ṭıbbü'r-rûḥânî'sine* reddiye yazan Hamîdüddin el-Kirmânî'nin *el-Ak-vâlû'z-zehebiyye* adlı kitabı; Celâled-din es-Süyûtî'nin *Şavnü'l-manṭıḥ ve'l-kelâm 'an fenni'l-manṭıḥ ve'l-kelâm*'ı

(nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire 1970, s. 1-220); Şehristânî'nin *Kitâbü Muşâra'a-ti'l-felâsife'si* (nşr. Süheyr Muhammed Muhtâr, Kahire 1976); Şehâbeddin es-Süh-reverdi'nin *Reşfü'n-neşâ'ihü'l-îmâniyye ve keşfü'l-feḍâ'ihü'l-Yûnâniyye* adlı eseri (trc. Muallim-i Yezdî [nşr. Necîb Mâyîl Herevî], baskı yeri yok, 1365 hş.); Mik-lâtî'nin *Lübâbü'l-uḫûl fi'r-red 'ale'l-felâsife fi 'ilmi'l-uşûl'ü* (nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Kahire 1977); Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *el-Avâşım mine'l-kavâşım'ı* (*Ârâ'ü Ebi Bekr İbnü'l-Arabî el-Kelâmiyye ve naqdühü li'l-felsefeti'l-Yûnâniyye*, nşr. Ammâr Tâlibî, II, Cezayir 1974) gibi tamamen bu konuya ayrılmış eserlerin yanında Saçaklızâde'nin *Tertî-bü'l-ʿulûm* adlı eseri gibi (Beyrut 1988, s. 227-240) belirli bir bölümü felsefecilerin reddine ayrılmış olanlar da vardır. Bütün bunlara, hadisçi İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin mantık ve felsefe aleyhindeki meşhur fetvası da eklendiğinde (bk. Mustafa Abdürrâzık, *Temhîd li-târîhi'l-felsefeti'l-İslâmiyye*, Kahire, ts., s. 84-86; Tefvik et-Tavîl, *Kıṣṣatü's-sırâ' beyne'd-dîn ve'l-felsefe*, Kahire 1979, s. 115-158) bu konuda oldukça geniş bir literatürün bulunduğu söylenebilir.

Felsefî düşüncenin ortaya çıkış şekline ve ileri sürülen bazı görüşlere karşı çıkan bu âlimlerin yanında, felsefeyi benimsediği halde kendi görüşleri gelenekleşmiş felsefî düşüncelerle farklılık gösteren bazı filozof düşünürler de başka filozofları tenkit etmişlerdir. Bu türden eserlerin en önemlilerinden biri Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî'nin *el-Mu'teber fi'l-hikme* adlı kitabıdır. Bunun yanında İbn Rüşd, Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserini tenkit etmek için yazdığı *Tehâfütü Tehâfütü'l-felâsife*'de hem Gazzâlî'yi hem de onun tenkitlerinin hedeflerinden biri olan İbn Sînâ'yı eleştirmiştir (bu konuda ayrıca bk. Ahmed Muhammed et-Tayyib, *Mevkûfû Ebi'l-Berekât el-Bağdâdî mine'l-felsefeti'l-Meşâ'ıyye* [doktora tezi, ts.], Câmîatü'l-Ezher Külliyyetü usûliddin Ktp., nr. 861; M. Ali Ebû Reyyân, "Naqdü Ebi'l-Berekât li-felsefeti İbn Sînâ", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, XII, İskenderiye 1958, s. 17-48).

Esas olarak dinler ve mezhepler tarihini konu edinen ve İslâm dünyasında ilk dönemlerden itibaren yaygınlık kazanmaya başlayan "makâlât" ve "mîl ve nihâl" türü eserler de felsefe literatüründen sayılmalıdır. Bunlar arasında, özellikle felsefî problemlerle ilgili olarak Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Farḥ bey-*

ne'l-fıraḫ adlı eseriyle (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1964) *Eş-ârî'nin Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-II, Kahire 1389/1969) zikredilebilir. Çeşitli felsefî problem ve akımların yanında Sokrat öncesi ve sonrası filozoflarla Kindî, Huneyn b. İshak, Fârâbî, İbn Miskeveyh ve özellikle geniş bir şekilde İbn Sînâ ve felsefesi hakkında bilgi veren Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'i (nşr. Muhammed Seyyid Keylânî, I-II, Beyrut 1975); felsefe problemleri, akımları ve bazı filozofların çeşitli konulardaki görüşlerine atıfta bulunan İbn Hazm'ın *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*'i (nşr. Muhammed İbrâhîm Nasîr — Abdurrahman Umeyre, I-V, Cidde 1402/1982) felsefe literatürü açısından temel kaynaklar arasında sayılır. Felsefe problemleri yanında Eflâtun, Aristo, Stoa filozofları, Meşşâîler ve İsrâkîler ile İbn Sînâ gibi İslâm filozoflarından bahseden, ayrıca kendi yaşadığı XI. (XVII.) yüzyıldaki filozoflar hakkında bilgi veren Keyhusrev-i İsfendiyâr'ın *Debistân-ı Mezhâhib* adlı kitabı da (nşr. Rahîm Rızâzâde Melik, I-II, Tahrân 1362 hş.) bu gruba giren eserlerdendir.

Filozofların çeşitli konulardaki sözlerini içermesi dolayısıyla birçok felsefî problem hakkındaki görüşlerini yansıtmaları bakımından hikemiyat literatürü de incelenmeye değer bir alandır. Aristo, Eflâtun, Batlamyus gibi sadece İslâm öncesi filozof ve âlimlerinin sözlerine yer veren İbn Hindû'nun *el-Kelimü'r-rûhâniyye fi'l-hikemi'l-Yûnâniyye*'sinin yanı sıra (nşr. Mustafa el-Kabânî ed-Dımaşki, Kahire 1318/1900) İslâm öncesi dönemde yaşayan Hint, İran, Yunan, Rum, Arap vb. milletler arasında ortaya çıkan filozof ve âlimlere ilâveten İslâmî dönemde yetişen İbn Sînâ, Fârâbî, Kindî gibi filozofların çeşitli konulardaki sözlerine yer veren, İbn Miskeveyh'in *Câvidân-ı hîred* diye bilinen *el-Hikmetü'l-hâlîde* (nşr. Abdurrahman Bedevî, Tahrân 1331 hş./1952) adlı eserinin bunlar arasında özel bir yeri vardır. Mübeşşir b. Fâtîk'in *Muhtârü'l-hikem ve mezhâsinü'l-kelim*'i (nşr. Abdurrahman Bedevî, Beyrut 1980); Ebû'l-Hasan el-Âmirî'nin *es-Sa'ade ve'l-is'ad*'ı (nşr. Ahmed Abdülhalîm Atrıyye, Kahire, ts. [Dârü's-Sekâfel]) ve Nasîrüddîn-i Tûsî'nin biraz daha genel olan *Ahlâk-ı Muhteshemi*'si de (nşr. M. T. Dâniş Pejoh, Tahrân 1361 hş.) aynı türdeki eserlerdendir.

Siyâsetnâme, pendnâme vb. türlerde yazılan pek çok eser hem genel hem de özel anlamda İslâm felsefesinin kaynakları arasında sayılabilir. Bütün bunlara sözlü veya yazılı olarak nakledilen filozoflarla ilgili hikâye ve fıkraları da eklemek gerekir (meselâ bk. Ahmet Ateş, "Türk Halk Hikâyelerinde İbn Sînâ", *TM*, XI [1954], s. 33-40; Ali Haydar Bayat, "Türk-İslâm Toplumlarında İbn Sînâ Hikâye ve Fıkraları", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1984, s. 575-585).

İslâm felsefesiyle ilgili klasik usulde yazılan biyografi, bibliyografi, şerh, hâşiye şeklindeki eserlerle daha önceki konuları klasik usulde ele alan çalışmalar XIX ve XX. yüzyıllarda da devam etmekle birlikte, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dünyasının yoğun olarak Batı felsefesini tanımaya başlaması ve çeşitli Batı dillerinden yapılan felsefeyle ilgili çevirilerle İslâm dünyasındaki felsefî faaliyetlerin çeşitlilik arz etmeye başladığı görülür. Bu faaliyetleri klasik İslâm felsefesi geleneğini devam ettirenler, tamamen Batı felsefesiyle ilgili olanlar, Batı felsefesine reddiye mahiyetinde kaleme alınanlar ve klasik İslâm felsefesi konularıyla Batı felsefesinin konu ve problemleri arasında senteze gitmeye çalışanlar olmak üzere çeşitli gruplara ayırmak mümkündür. Bunların her birinin son 150 yılda kitap, makale, ansiklopedi, sözlük gibi zengin bir literatürü bulunmaktadır. Bu literatür sadece İslâm dünyasında değil birçok Batı ve Doğu dillerinde de oluşmuştur. Yeni yazım ve araştırma yöntemleriyle kaleme alınan çalışmalar tahkik, tercüme, araştırma, makale, ansiklopedik bilgiler sunma, İslâm felsefesinin özgünlüğünü tartışma, kaynaklarını ortaya koyma ve Batı'ya etkisini inceleme, yazma ve matbu eserleri içine alan bibliyografyalar hazırlama ve nihayet son yıllarda görüldüğü gibi klasik İslâm felsefesi literatürünün bugün ifade ettiği anlam üzerinde düşünme gibi konularda yoğunlaşır.

İslâm felsefesiyle ilgili olarak gerçekleştirilen bu yeni çalışmaların önemli bir kısmı İslâm filozoflarının eserlerini tahkik ve neşretme şeklinde olmuştur. Bunların içinde kayda değer olanlardan bazıları şunlardır: G. Flügel, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i ve Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'u; R. Walzer, Fârâbî'nin bir kısım eserleri; P. Kraus, Ebû Bekir er-Râzî'nin risâleleri; Ebû Rîde, Kindî'nin risâleleri; Süleyman Dünyâ, İbn Sînâ'nın *el-*

İşârât ve't-tenbîhât'ı, Gazzâlî'nin *Te-hâfütü'l-felâsife*'si ve İbn Rüşd'ün *Te-hâfütü Tehâfütü'l-felâsife*'si; İbrâhîm Medkûr, Mahmûd Muhammed Hudayrî, Mahmûd Kâsım, Anawati ve Saîd Zâyed gibi âlimler, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'ı; H. Corbin ve Seyyid Hüseyin Nasr, Sühreverdî el-Maktûl'ün eserleri; Hilmi Ziya Üiken, İbn Sînâ'nın bazı risâleleri; Seyyid Celâleddin Aştîyânî, Molla Sadrâ, Feyz-i Kâşânî ve Molla Ahmed Zenûzî gibi İranlı âlimlerin eserleri, yine aynı yazar ile H. Corbin, İran'da yetişen düşünürlerden seçmeler (*Müntehabât ez Âşâr-ı Hükemâ-yı İlahî-yi İran*); Abdurrahman Bedevî, Aristo, Eflâtun ve Plotin'in bazı eserleri; Muhsin Mehdî, Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Hurûf*'u; Mahmûd Kâsım, G. C. Anawati, Osman Emîn, Abdurrahman Bedevî ve Mourice Bouyges gibi âlimler, İbn Rüşd'ün eserleri; Mübahat Türker Küyel, Fârâbî ve Yahyâ en-Nahvî'nin bazı risâleleri; Hüseyin Atay, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muhasşal*'ı ve Mûsâ b. Meymûn'un *Delâletü'l-hâ'irîn*'i; Mehdî Muhakkık, Mîr Dâmâd, Muhammed Mehdî Nerâkî ve Hâdî-i Sebzevârî'nin bazı eserleri. Bunların dışında tahkikli veya tahkiksiz birçok kitap ve risâle neşredilmiştir (İslâm dünyasında basılan eserler için ülkelerin millî bibliyografyalarının dışında şu eserlere bakılabilir: A. Ellis, *Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books*, I-II, London 1926; a.mlf., *Catalogue of Arabic Printed Books in the British Museum*, I-II, London 1967; Yûsuf İlyân Serkis, *Mu'cemü'l-matbû'âtü'l-'Arabîyye ve'l-mu'arabe*, I-II, Kahire 1928; a.mlf., *Câmi'u't-teşântî'l-hadîşe*, I-II, Kahire, ts. [Matbaatü Serkis]; Fehmi Edhem Karatay, *İstanbul Üniversitesi Farsça Basmalar Kataloğu*, İstanbul 1949; a.mlf., *İstanbul Üniversitesi Arapça Basmalar Alfabe Kataloğu*, İstanbul 1953; a.mlf., *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Basmalar Kataloğu*, I-II, İstanbul 1956; M. Orhan Durusoy, *İstanbul Belediye Kütüphanesi Matbu Eserler Kataloğu*, I-III, İstanbul 1953-1954; Elexander S. Fulton — Manin Lings, *Second Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books in the British Museum*, London 1959; Hânâbâ Muşâr, *Fihrist-i Nüşahâ-yı Çâpt-yi 'Arabî*, baskı yeri yok, 1344 hş.; a.mlf., *Fihrist-i Nüşahâ-yı Çâpt-yi Fârisî*, I-V, Tahrân 1351 hş.; Ali Bayram — Lutfi Bayraktutan — M. Sadi Çöğenli v.dğr., *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, I-VI, Erzurum 1973-1989; Martin Lings — Yasin Hamid Safa-

di, *Third Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books in the British Library 1958-1969*, I-IV, London 1977; Seyyid Arif Nevşâhî, *Fihrist-i Kitâbhâ-yı Fârisî-yi Çâp-ı Sengî ve Kemyâb-ı Kitâbhâne-i Genc-i Bağ-ı Merkez-i Taḥkîkât-ı Fârisî-yi İrân ve Pâkistân*, I-II, İslâmâbâd 1989).

İslâm filozoflarının eserlerinin bir kısmı bu neşirlerle kullanılabilecek hale gelmekle birlikte bu konudaki literatürün büyük bir bölümü henüz yazma halindedir. Bundan dolayı XX. yüzyıldaki felsefe faaliyetlerinin önemli bir kısmı yazma kütüphanelerinin kataloglarının hazırlanmasına hasredilmiştir. Batı'da ve Doğu'da yazmalarla ilgili çalışmalar felsefe literatürüne daha kolay ulaşmayı sağlamaktadır. Yayımlanmış olan *Topkapı Sarayı Yazmalar Kataloğu*, *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu* ve henüz tamamlanmayan *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu* Türkiye'deki belli başlı kataloglardır. İran'daki Meclis, Millî Kütüphane, Tahrân Üniversitesi, Âsitân-ı Kuds-i Rızâvî ile Mısır Millî Kütüphanesi ve Pakistan, Afganistan, Suriye, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ülkelerindeki birçok yazma kütüphanelerinin kataloglarında, bunların bazılarını yeniden tasnife tâbi tutan Ahmed Münzevî'nin *Fihrist-i Nüşâhâ-yı Ḥattî-yi Fârisî* (Tahrân 1349 hş., II/1-2, s. 721-1731) adlı katalogunda ve Ramazan Şeşen'in *Nevâdirü'l-maḥtû-tâtî'l-'Arabiyye fî mektebâtî Türkiye* (I-III, Beyrut 1975-1982) adlı eserinde felsefe yazmaları hakkında bilgi bulunmaktadır. Brockelmann (*GAL*, I-II, Leiden 1943-1949; a.m.f., *GAL Suppl.*, I-III, Leiden 1937-1942) ve Fuat Sezgin'in (*GAS*, I-VIII, Leiden 1967-1982) eserleri de bu konudaki temel kaynaklardır.

Çağdaş felsefe çalışmalarının bir başka grubunu, belirli bir filozofun eserlerini topluca ele alarak o konudaki yazma nüshalar, basılan eserler, yazılış tarihleri vb. hususlarla ilgili bilgi veren bibliyografik çalışmalar oluşturmaktadır. Osman Ergin, Yahyâ Mehdevî, Jules L. Janssens, Süheyl M. Afnan, Saîd-i Nefîsî, Anawati ve Müjgân Cunbur'un İbn Sînâ; Helmut Ritter'in Sühreverdi el-Maktûl; Mahmûd Necmâbâdî'nin Ebû Bekir er-Râzî; Ahmed Saîd Han'ın Bîrûnî; Müjgân Cunbur, İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu'nun Fârâbî; Müjgân Cunbur'un Ali Kuşçu; Anawati'nin İbn Rüşd; Nihal Atsız'ın Kemalpaşazâde; İsmet Binark'ın Erzurumlu İbrâhim Hakkı; Abdurrahman Bedevî'nin Gazzâlî ve İbn Haldûn;

Cemâleddin Alevî'nin İbn Bâcce; Seyyid Hüseyin Nasr'ın Molla Sadrâ; Nicholas Rescher'in Kindî ve Fârâbî hakkındaki çalışmaları kayda değer bibliyografyalardan bazılarıdır (bk. bibl.).

XX. yüzyılda yapılan incelemeler arasında, bir veya birden fazla konuyu ihtiva eden tez ve makale türündeki çalışmalar özel bir önem taşır. Burada, konuyla ilgili olarak yayımlanan makaleler hakkında felsefeye ve çeşitli ilimlere dair başlıkların dışında ülkeler ve edebiyatla ilgili başlıklarında da bilgi bulunan *Index Islamicus* özellikle zikredilmelidir. Ayrıca Türkiye'de yayımlanan makaleler için *Türkiye Makaleler Bibliyografyası*'na, İran için İrec Efşâr'ın *Fihrist-i Maḳâlât-ı Fârisî*'sine (I-II, Tahrân 1340-1348), Arap dünyası için *Bibliyûgrâfya'l-vaḥdeti'l-'Arabiyye 1908-1980* (I-III, Beyrut 1983) adlı esere, Almanya'da yapılan çalışmalar için *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde* (ed. Fuat Sezgin, V, Frankfurt 1991) adlı kitabı başvurulabilir. Arap ülkelerinde ve İran'da felsefeyle ilgili tezlerin önemli bir kısmını içine alan bazı fihristler hazırlanmıştır (bk. İnâyetullah Mecîdî, *Fihrist-i Pâyennâme-hâ-yı Fâriḡu't-taḥşîlân-ı Dânişkede-i İlâhiyyât ve Ma'ârif-i İslâmî*, Doktorî vü Fevḡ-ı Lisans, 1334-1365 hş., Tahrân 1366 hş.; Delîlû'r-resâ'i li'l-'Arabiyye, *derecâtü'd-duktâra ve'l-mâcesîr elletî meneḥathâ el-câmi'âtü'l-'Arabiyye münzû 1930 hattâ nihâyeti 1970*, Küveyt 1972; *ed-Delîlû'l-bibliyûgrâfî li'r-resâ'ili'l-câmi'iyye fî Mısır 1922-1974*, I/1-2, Kahire 1976). İngilizce olarak hazırlanan tezler için ise Muhammed Âdil Usmânî ve H. Siddîki Ahtar'ın hazırladığı *A Bibliography of Doctoral Dissertations on Islam* (Karachi 1985) adlı eserde bilgi bulunmaktadır. Türkiye'de yapılan tezler hakkında ise Yüksek Öğretim Kurumu ile İstanbul, Ankara, Kayseri, Erzurum, Bursa vb. şehirlerdeki üniversitelerin yayımladıkları tez bibliyografyalarında gerekli bilgiler verilmektedir.

Filozofların doğum veya ölüm yıldönümlerinde yahut diğer bazı vesilelerle yapılan felsefeyle ilgili sempozyum, kongre ve seminer gibi faaliyetlerin bildirilerinden meydana gelen eserler, ayrıca bir veya birkaç filozof için hazırlanan anma kitapları bu yüzyılın en önemli felsefî eser türlerinden olup bunlardan bazıları şunlardır: *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sînâ, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler* (İstanbul 1937); *Mihricânü'l-Gazzâlî: Ebû*

Hâmid el-Gazzâlî, fi'z-zikrâ et-tâsi'a li-milâdih (Kahire 1962); *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri* (Ankara 1984); *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri* (Ankara 1990); *Beyrûnî'ye Armağan* (Ankara 1974); *İbn Sînâ, Doğumunun Bininci Yılı Armağanı* (der. Aydın Sayılı, Ankara 1984); *A'mâlû nedveti İbni Rüşd ve medresetüh fi'l-ğarbi'l-İslâmî* (Dârülbeydâ 1979); *el-Kitâbü'z-Zehebî li'l-mihricânî'l-elfi li-zikrâ İbn Sînâ* (Kahire 1952); *I. Felsefe ve Sosyal İlimler Kongresi, Bildiriler, 7-11 Mayıs 1984* (Erzurum 1989); *Yâdnâme-i Feylesûf-i İlâhî-yi 'Allâme-i Ṭabaṭabâ'i* (Tahrân 1361 hş.); *Devvomîn Yâdnâme-i Feylesûf-i İlâhî-yi 'Allâme-i Ṭabaṭabâ'i* (Tahrân 1363 hş.); *Yâdnâme-i 'Allâme-i Ṭabaṭabâ'i* (I-II, Tebriz 1368-1370 hş.); *International Symposium on the Observatories in Islam, 19-23 September 1977* (ed. Muhammed Dizer, İstanbul 1980); *I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 14-18 Eylül 1981* (I-V, İstanbul 1981); *Yâdnâme-i Ḥâce Naşîrüddîn-i Tûsî* (ed. Zebîhullah Safâ, I, Tahrân 1336 hş.); *İbn Sînâ (980-1030) Anma ve Tanıtma Toplantıları 1984-1985-1986* (Ankara 1987); *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World, Proceedings of the International Symposium on "Modern Science and the Muslim World"* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1992); *Research in Islamic Civilisation, Outlook for the Coming Decade, Proceedings of the International Seminar held on 26-29 September 1988 at IRCICA* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1992); *Şeyhülislâm İbn Kemal, Tebliğler ve Tartışmalar* (haz. S. Hayri Bolay — Bahaeddin Yediylidiz — Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Ankara 1986); *Bîrûnî Symposium* (ed. Ehsan Yarshater — D. Bishop, New York 1976); *Türkiye I. Felsefe, Mantık Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (haz. Kenan Gürsoy — Alparslan Açıkgenç, Ankara 1986); *II. Felsefe, Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Seminer, VI* (İzmir 1989).

İslâm felsefesinde kullanılan terimlerin anlamlarını tesbite yönelik olarak ilk dönemden itibaren görülen sözlük çalışmaları XX. yüzyılda da devam etmiştir. Bunlardan bir kısmı sadece İslâm felsefesine ayrılmış olup bazıları genel felsefe veya genel bilgi sözlükleri mahiyetindedir. M. Saîd Şeyh'in *A Dictionary*

of Muslim Philosophy (Lahore 1981); Seyyid Ca'fer Seccâdî'nin *Muštalaḥât-ı Felsefî-yi Şadreddîn-i Şîrâzî* (Tahran 1340 hş./1961); A. M. Goichon'un *Introduction à Avicenna, son épître des définitions* (Paris 1933), *Lexique de la langue philosophique d'Ibn Sînâ* (Paris 1937) ve *Vocabulaires comparés d'Aristote et d'Ibn Sînâ* (Paris 1940); Ca'fer Âl-i Yâsin'in *el-Fârâbî fî ḥudûdih ve rûsûmih* (Beyrut 1405/1985) adlı çalışmaları sadece İslâm felsefesine has terimleri tesbit ve açıklamayı gaye edinen eserlerdir. Süheyl Efnân'ın, İslâm felsefesi kaynaklarını taramak suretiyle birçok terimi tesbit edip bunların Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca, Pehlevîce, Yunanca ve Latince karşılıklarını verdiği *Vâjenâme-i Felsefî* adlı eseri de (Tahran 1364 hş.) bu tür sözlüklerden sayılmalıdır. Gazzâlî'nin kullandığı terimleri ve bunların anlamlarını tesbit etmek için *Tehâfütü'l-felâsife* dışındaki önemli eserlerini tarayarak *Essai sur le lexique de Ghazali* (Beyrut 1985) adlı çalışmayı ortaya koyan Ferîd Cebri'nin (Farid Jabre) eseri ise, Gazzâlî'nin çok yönlülüğüyle paralel olarak felsefenin alanına girmeyen terimlere de yer verdiğinden bir genel sözlük kabul edilebilir. Bunların dışında Seyyid Ca'fer Seccâdî'nin *Ferheng-i Ma'ârif-i İslâmî* (I-IV, Tahran 1357-1363 hş.); Cemîl Salibâ'nın *el-Mu'cemül-felsefî* (I-II, Beyrut 1982); İsmail Fennî Ertuğrul'un *Lugatçe-i Felsefe* (İstanbul 1341); Rıza Tevfik'in *Mufasssal Kâmûs-ı Felsefe* (I, İstanbul 1332-1335); Mustafa Namık Çankı'nın *Büyük Felsefe Lugatı* (I-III, İstanbul 1954-1958); Ali İlmî Erdebîlî'nin *Ferheng-i Felsefe ve A'lâm-ı Vâbeste* (I-V, Meşhed 1360-1363 hş./1982-1985) ve Süleyman Hayri Bolay'ın *Felsefî Doktrinler Sözlüğü* (İstanbul 1981) adlı eserleri genel felsefe sözlükleri niteliğinde olmakla birlikte azımsanmayacak sayıda İslâm felsefesi terimine de yer vermektedirler. Bedia Akarsu'nun *Felsefe Terimleri Sözlüğü* ile (Ankara 1984) Teo Gürünberg ve Adnan Onart'ın *Mantık Terimleri Sözlüğü* ise (İstanbul 1989) Batı felsefesi esas alınarak hazırlanmıştır.

İslâm filozofları ile onların eserleri ve görüşleri hakkında toplu bilgi veren, değerlendirmeler yapan İslâm felsefesi tarihi ve İslâm felsefesine giriş mahiyetindeki çalışmalarla sistematik olarak felsefe tarihini anlatan eserler de son 150 yılın önemli faaliyetlerindendir. Bu türden felsefe tarihi yazmanın müslüman-

lar arasında çok eski dönemlere giden bir geleneği vardır. Klasik dönemde yazılan ve sadece felsefecilerden bahseden "târîhu'l-hükemâ" türündeki eserler bio-bibliyografik felsefe tarihleri sayılabilir. Bunların yanında Gazzâlî'nin *Ma'kâşidü'l-felâsife*'si ve Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muḥaṣṣal*'ı gibi eserlerle sistematik felsefe tarihi mahiyetindeki eserler arasında büyük benzerlik vardır. XX. yüzyılda bu tür çalışmalar büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Muhammed İkbal, İzmirli İsmail Hakkı, Hilmi Ziya Ülken, Muhammed Lutfî Cum'a, Mustafa Abdürrâzık, Ali Sâmî en-Neşâr, M. M. Şerîf, Mâcid Fahrî, Minûcihr Sadûkî Sühâ, Nihat Keklik, Muhammed Âtîf el-İrâkî, Ali Asgar Halebî, Murtazâ Müderrişî, İbrâhim Medkûr, Mehmet Bayraktar, M. Saîd Seyh, S. Munk, Richard Walzer, Parviz Morewedge, Michael E. Marmura, George F. Hourani, Georges Anawati, De Lacy O'leary, T. J. de Boer, Henry Corbin, A. Gonzâles Palencia, Louis Gardet, M. Watt, Carra de Vaux gibi çok sayıda araştırmacının bu konuda eserleri bulunmaktadır. Öte yandan Sâlih Zekî'nin matematik; Dwight M. Donaldson, George F. Hourani, Mâcid Fahrî, Ahmed Mahmûd Subhî ve Mustafa Çağrıncı'nın ahlâk; Mehmet S. Aydın ve Necip Taylan'ın din felsefesi; Erwin I. J. Rosenthal'ın siyaset; Nihat Keklik ve Nicholas Recher'in mantık tarihi; Aydın Sayılı ve Sevim Tekeli'nin astronomi; Seyyid Hüseyin Nasr'ın kozmoloji ve Fazluh Şehâde'nin (Fadlou A. Shehadi) metafizik sahasında yaptığı çalışmalar da çeşitli felsefe problemleriyle ilgili eserlerdir.

Çağdaş İslâm felsefesi faaliyetlerinin bir başka önemli grubunu da İslâm filozoflarının kendilerinden önceki felsefî mirası ne kadar tanıdıklarına dair yapılan çalışmalar oluşturur. Yunanca, Sür-yânice, Pehlevîce vb. dillerden Arapça'ya çevrilen eserlerden bugüne ulaşanlarının neşredilmesi de böyle bir amaca hizmet etmektedir. Abdurrahman Bedevî'nin Aristo, Eflâtun ve Plotin hakkındaki çalışmaları bu tür neşirlerin örnekleridir. Aynı konuda daha sistematik çalışmalar arasında Mahmut Kaya'nın Aristo, Bekir Karlığa'nın Pre-Sokratik filozoflar, Fahreddin Olguner'in Eflâtun, Osman Emin ve Fehmî Ced'an'ın (Fahmi Ja-daane) Stoa felsefesi, Nâcî et-Tikrîfî'nin Eflâtuncu ahlâk anlayışları, M. Erol Kılıç'ın Hermes hakkındaki incelemeleri anılabilir.

Mubahat Türker Küyel'in *Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri* (Ankara 1969) ve Süleyman Hayri Bolay'ın *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Mukayesesi* (İstanbul 1986) adlı tezleri gibi İslâm felsefesiyle ilgili incelemelerin bir kısmında İslâm filozoflarıyla onlardan önce gelen filozoflar karşılaştırılmıştır. Bir kısım incelemelerde ise İslâm filozofları kendilerinden sonra yaşayan Batılı filozoflarla mukayese edilmiştir (meselâ bk. Alparslan Açıkgenç, *Being and Existence in Sadra and Heidegger*, Kuala Lumpur 1993).

İslâm felsefesinin çeşitli kanallarla Batı düşüncesine tesiri modern çalışmaların ağırlık noktalarından birini teşkil eder. Bu incelemeler için *Index Islamicus*'un çeşitli ciltlerinde bulunan "Arap İliminin Batı'ya Geçişi" adlı bölümlerine bakılabilir. Bunun dışında Ernest Renan'ın *Averroes et Averroisme* (Frankfurt 1985); Zeyneb Mahmûd el-Hudayrî'nin *Eserü İbni Rüşd fî felsefeti'l-'uşûrî'l-vüştâ* (Kahire 1983); aynı yazarın *İbn Sînâ ve telâmiżühü'l-Lâtîn* (Kahire 1986); A. M. Goichon'un *İbn Sînâ Felsefesi ve Ortaçağ Avrupasındaki Etkileri* (trc. İsmail Yakıt, İstanbul 1993) ve Halep'te düzenlenen ilim tarihi sempozyumunun bir bahsinin ayrıldığı bildiriler (ed. Hâlid Mâgût — Sâmî Şelhûb v.dğr., *Ebhâşû'n-nedveti'l-'âlemiyeti'r-râbî'a li-târîhi'l-'ulûm 'inde'l-'Arab*, Halep 1993, II, 219-326) bu konuda önemli çalışmalardır. İslâm düşüncesinin Batı'ya etkisi ve Batı dillerine çevrilen eserlerle mütercimlerin geniş bir dökümü hususunda Muhammed Mâhir Hamâde'nin *Rihletü'l-kitâbî'l-'Arabî ilâ diyârî'l-ğarb fikren ve maddeten* (I-II, Beyrut 1412/1991) adlı eseriyle Anawati'nin konuyla ilgili makalesi ("el-Fârâbî fî'l-fikrî'l-Lâtînî eb-bâne'l-kurûnî'l-vüştâ", *Ebû Naşr el-Fârâbî fî'z-zikrâ el-elfiyye*, ed. İbrâhim Medkûr, Kahire 1403/1983, s. 317-344) zikre değer mahiyettedir. Türkçe'de Nihat Keklik'in metin karşılaştırmasına dayanan iki makalesiyle ("Türk-İslâm Filozoflarının Avrupa Kültürüne Etkileri", *Felsefe Arşivi*, XXIV, İstanbul 1984, s. 1-25; a.mlf., "Türk-İslâm Filozoflarının Avrupa Filozoflarına Etkileri Konusunda Yeni Örnekler", a.e., XXVI, İstanbul 1987, s. 1-18) Bekir Karlığa'nın *İslâm Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri* (İstanbul 1993) adlı eserinde gerekli bilgiler verilmektedir (bu konuda ayrıca bk. Ahmed Şehlân, "Devrül-luğatî'l-'İberîyye fî'n-naql beyne's-şekâfeteyn el-'Ara-

biyye ve'l-Lâtîniyye", *Halkatü vaşlin bey-ne's-Şark ve'l-Ğarb: Ebû Hâmid el-Ğazzâ-lî ve Mûsâ b. Meymûn*, Rabat 1406/1986, s. 257-284; Fuat Sezgin, "Naqlü'l-fikri'l-'Arabî ilâ Avrubbâ el-Lâtîniyye ve devru İbn Meymûn fî zâlik", a.e. içinde, s. 285-297; Franz Rosenthal, "Avicenna's Influence on Jewish Thought", *Avicenna: Scientist and Philosopher*, ed. G. M. Wickens, London 1952, s. 66-83; A. C. Crombie, "Avicenna's Influence on Mediaeval Scientific Tradition", a.e. içinde, s. 84-107; Kenelm Foster, "Avicenna and Western Thought in the 13th Century", a.e. içinde, s. 108-123; F. Gabrieli, "İlmî ve Edebî Tesirlerin Batı Avrupa'ya İntikali" [trc. İlhan Kutluer], *İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton — B. Lewis, İstanbul 1989, IV, 423-461).

Son 150 yıldan beri Batı felsefesinin İslâm dünyasına girişi ve etkisi sonucunda bu felsefeyle ilgili eserler de geniş bir literatür oluşturacak sayıya ulaşmıştır. Bu çerçevede gerek telif gerekse tercüme şeklinde yayımlanan eserlerin bazıları şunlardır: Rıza Tevfik, *Felsefe Dersleri* (I, İstanbul 1330); Mehmet Emin Erişirgil, *Kant ve Felsefesi* (İstanbul 1339); Paul Janet ve Gabriel Seailles, *Tahlîlî Târîh-i Felsefe-Metâlib ve Mezâhib: Mâ ba'de't-tabîa ve Felsefe-i İlâhiyye* (trc. Elmalılı Hamdi, İstanbul 1341); Carl Vorlander, *Felsefe Tarihi* (trc. Mehmed İzzet — Orhan Sâdeddin, I-II, İstanbul 1928); Muhammed Ali Fûrûgî, *Seyr-i Hikmet der Orubbâ* (I-III, Tahran 1317 hş.). Bertrand Russel, *Târîhu'l-felsefeti'l-ğarbiyye* (trc. Zeki Necîb Mahmûd, Kahire 1954); Hilmi Ziya Ülken, *Yirminci Asır Filozofları* (baskı yeri ve yılı yok [Kanaat Kitabevi]); a.mlf., *Varlık ve Oluş* (Ankara 1968); Emile Bréhier, *Felsefe Tarihi* (trc. Miraç Katircioğlu, I, İstanbul 1969); Mehmet S. Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi* (İstanbul 1981); Şafak Ural, *Pozitif Bilimde Basitlik İlkesi'nin Belirlenmesi Yolunda Bir Deneme* (İstanbul 1981); Yüsof Kerem, *Târîhu'l-felsefeti'l-ğadişe* (Kahire 1986); Bedia Akarsu, *Çağdaş Felsefe Akımları* (İstanbul 1987); Süleyman Hayri Bolay, *Emile Boutroux'da Zorunsuzluk Doktrini* (İstanbul 1989); S. W. Sahakan, *Felsefe Tarihi* (trc. Aziz Yardımlı, İstanbul 1990); Alfred Weber, *Felsefe Tarihi* (İstanbul 1991); Teoman Duralı, *Biyoloji Felsefesi* (Ankara 1992).

Batı felsefesinin tesiriyle çağdaş İslâm dünyasında ortaya çıkan materya-

lizm ve pozitivizm gibi felsefî görüşlerin bu coğrafyadaki durumunu tesbit eden, bu akımların temsilcilerine yer veren çalışmalar da yapılmıştır. Söz konusu akımların temsilcilerinin kendi eserleri için çeşitli ülkelerde hazırlanan ve bir kısmı yukarıda zikredilen bibliyografyalarda bilgi bulunmaktadır. Bunların dışında Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (I-II, Konya 1966); Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul, ts.); Süleyman Hayri Bolay'ın, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi* (İstanbul 1966); Murtaza Korlaelci'nin *Türkiye'ye Pozitivizmin Girişi ve İlk Etkileri* (İstanbul 1986); Mehmet Akgün'ün *Türkiye'ye Materyalizm'in Girişi ve İlk Etkileri* (Ankara 1988); Muammer Muşta'nın *Konya Enerjetizm Felsefe Okulu* (Ankara 1990); Orhan Okay'ın *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi* (Ankara 1975); aynı yazarın *İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti Beşir Fuad* (İstanbul 1969); M. Şükrü Hanoğlu'nun *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul 1981) adlı eserlerle ontoloji, Schopenhauer ve estetikle ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalar hakkında bilgi veren Ömer Naci Soykan'ın *Türkiye'den Felsefe Manzaraları* adlı eseri (İstanbul 1993, s. 45-85) kayda değer mahiyettedir.

İslâm düşüncesi ve felsefesinin XIX ve XX. yüzyıllardaki temsilcileri ve tartışılan konularla ilgili olarak Doğu ve Batı dillerinde zengin bir literatür bulunmaktadır. Seyyid Ahmed Han, Nâmık Kemal, Ziya Paşa, Şinâsi, Ahmed Cevdet Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa, Ali Suâvi, Said Halim Paşa, Rifâa et-Tahtâvî, Cemâleddin-i Efgânî, Muhammed Abduh, Mûsâ Cârullah Bigî, Reşid Rızâ, Muhammed İkbâl, Ziya Gökalp, Mehmed İzzet, Hilmi Ziya Ülken, İzmirli İsmail Hakkı, Filibeli Ahmed Hilmi, Mustafa Abdür-râzık, Mustafa Şekip Tunç, Seyyid Kutub, Murtaza Mutahharî, Ali Şerîati, Seyyid Muhammed Tabâtabâi, Muhammed Aziz el-Lahbâbî, Mâlik b. Nebî, Mevdûdî, Fazlurrahman, Seyyid Hüseyin Nasr, René Guénon (Abdülvehid Yahyâ), Frithjof Schuon, Hasan Hanefî, Muhammed Âbid el-Câbirî, Zeki Necîb Mahmûd ve Muhammed Arkoun gibi son iki asırda yaşayan araştırmacı ve düşünürlerin eserleri ve görüşleri hakkındaki tartışmalar halen devam etmekte olduğundan konuyla ilgili literatür de gittikçe genişle-

mektedir (çağdaş İslâm dünyasındaki fikir hareketleri ve felsefe faaliyetleri hakkında genel bibliyografyaların dışında şu eserlere bakılabilir: Ahmed Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, ts.; Issa J. Boullata, *Trends and Issues in Contemporary Arab Thought*, Albany 1990, s. 195-211; *Religion and Politics in Iran*, ed. Nikki R. Keddie, New Haven 1983, s. 237-243; Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution, An Interpretive History of Iran*, Binghamton 1981, s. 299-307; Hisham Sharabi, *Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875-1914*, London 1970; Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*, Cambridge 1984, s. 374-395; *Contemporary Arab Political Thought* [trc. Michael Palis], ed. Anouar Abdel-Malek, London 1983, s. 246-253; Hâmid İnâyet, *Arap Siyasî Düşüncesinin Seyri*, trc. Hicabi Kırılancık, İstanbul 1991, s. 295-301; a.mlf., *el-Fikrî's-siyâsî el-İslâmî el-mu'âşır*, trc. İbrâhim Desûkî Şita, Kahire 1988; Luis Ivad, *Târîhu'l-fikri'l-Mısrî el-ğadiş, min 'aşri İsmâ'îl ilâ şevreti 1919*, I-II, Kahire 1983-1986; a.mlf., *Târîhu'l-fikri'l-Mısrî el-ğadiş, min hamleti'l-Fransiyye ilâ 'aşri İsmâ'îl*, Kahire 1987; Ahmed Abdülhalim Atıyye, *el-Ahlâk fi'l-fikri'l-'Arabî el-mu'âşır*, Kahire 1410/1990, s. 213-226; Abdüsselâm Ben Abd el-Âlî, *Dirâsât fi'l-fikri'l-felsefî fi'l-Mağrib*, Beyrut 1983; Abdülbâsit Seydâ, *el-Vağ'iyyetü'l-mantıkiyye ve't-türâsi'l-'Arabî, nemûzecu fikri Zekî Necîb Mahmûd el-felsefî*, Beyrut 1990, s. 297-303; Aziz Ahmed, *Târîh-i Tefekkür-i İslâmî der Hind*, trc. Nakî Lutfi — Muhammed Ca'fer Yâ Hakkı, Tahran 1967; a.mlf., *Islamic Modernism in India and Pakistan 1857-1964*, London 1970; Malcolm H. Kerr, *Islamic reform, The Political and Legal Theories of Muhammad Abduh and Rashîd Ridâ*, California 1966, s. 227-237; Mümtaz'er Türküne, *Cemâleddin Efgânî*, Ankara 1994; a.mlf., *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991; İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1994; a.mlf., *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, I-III, İstanbul 1986-1994).

İslâm filozoflarının hayatı, eserleri, görüşleri ve kullandıkları terimleri içeren ve XX. yüzyılda hazırlanan yahut hazırlanmakta olan ansiklopediler de çağdaş İslâm felsefesindeki literatürün en önemli türlerinden birini teşkil eder. *Encyclopaedia of Islam*, *Encyclopaedia of Islam* (new edition), *İslâm Ansiklopedisi*, *Encyclopaedia of Iranica*, *Encyclo-*

paedia of Religion and Ethics, Dictionary of Scientific Biography, Türk Ansiklopedisi, İslâm-Türk Ansiklopedisi, Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi gibi ansiklopedilerde konuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

İslâm dünyasında felsefeyle ilgili olarak makale türünde pek çok neşriyat yapılmış olup bu makalelerin yer aldığı, çeşitli dillerde yayımlanan dergilerden bazıları şunlardır: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi ve diğer ilâhiyat fakülteleri dergileri, İslâm Tetkikleri Dergisi, Şarkiyat Mecmuası, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi tarafından çıkarılan Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Felsefe Arkivi, İslâmî Araştırmalar Dergisi, Felsefe Dünyası, Câvidân-ı hîred, Neşr-i Dâniş, Ma'ârif, Kiyân, Keyhân-ı Ferhengî, Tahran, Tebriz, Kahire ve İskenderiye edebiyat fakülteleri dergileri, Ezher Üniversitesi Dârü'l-ülûm Fakültesi dergisi, el-Fikrû'l-'Arabî, Mecelletü'l-Cem'iyeti'l-felsefiyyeti'l-Mısrîyye, Mecelletü't-Târîhi'l-'ulûmî'l-'Arabîyye, Pakistan Philosophical Journal, Journal of the Pakistan Historical Society, Muslim World, Hamdard Islamicus, The Islamic Quarterly, Islamic Culture, International Studies in Philosophie, Oriens, Studia Islamica, Arabica, Der Islam, American Journal of Asiatic Societies, Journal of the American Oriental Society, Arabic Science and Philosophy, Bulletin de Philosophie Medievale, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrouth, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (bk. Ingeborg Bloss — Marianne Schmidt Dumont, Union List of Middle East Periodicals up to 1979, Hamburg 1980).

İslâm dünyasındaki felsefe literatürünü tanıtan, konuyla ilgili çalışmaların büyük kısmına ulaşmayı sağlayacak özel bibliyografya ve incelemeler de yapılmıştır. İslâm düşüncesinin ilk döneminde yazılan klasik kaynaklar için Nihat Keklik (Felsefe: Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar, İstanbul 1978, s. 305-320) ve Mehmet Bayraktar'ın (İslâm Felsefesine Giriş, Ankara 1988, s. 8-23) eserlerinin ilgili bölümlerine bakılabilir. İslâm dünyasındaki felsefe tarihi yazımının geçmişi hakkında Muhammed Takî Dânişpejuh'un makalesinde geniş bilgi

mevcuttur ("Sergüzeşt ve Pendâr u Güftâr-ı Feylesûfân-ı Nâmver-i Rûzgâr u Târîh-i Ân", Şemseddin Şehrezûrî'nin, Nûzhetü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh [Târîhu'l-hükemâ']'ı içinde, Tahran 1365 hş., 233 sayfa).

Gerek İslâm felsefesine gerekse Batı felsefesine dair çalışmalar için özel bibliyografyalar da hazırlanmıştır. Hasan Sacit Keseroğlu'nun tezi (1928-1978 Açıklamalı Felsefe Bibliyografyası [lisans tezi, 1980], İÜ Ed.Fak., bu tez makaleler halinde 1986-1989 yılları arasında Felsefe Dergisi'nde yayımlanmıştır) ve aynı yazarın Hegel hakkındaki kaynakçası ile ("Felsefe Yayınları Kaynakçası Hegel", Felsefe Dergisi, sy. 1, İstanbul 1990, s. 192-193) harf devriminden önce basılan Türkçe felsefe eserlerini konu edinen Kadir Yerci'nin makaleleri ("Arap Harfli Türkçe Felsefe Kitapları", Günümüzde Kitaplar, sy. 19-20, 22, İstanbul 1985; "Arap Harfli Türkçe Felsefe Kitapları Kaynakçası [1849-1928]", Felsefe Dergisi, sy. 2, İstanbul 1987, s. 157-169; sy. 3 [1987], s. 157-164) Türkiye'deki matbu felsefe eserleri hakkında bilgi veren çalışmalardır. Bunların yanı sıra Seyyid Hasan İftihâr-zâde'nin denemeleriyle (Fihrist-i Makâlât ü Kütüb-i Felsefî der Sâl-ı 1353 hş./1973-1974, Tahran 1353 hş./1975; Fihrist-i Makâlât ü Kütüb-i Felsefî der Sâl-ı 1396 hş./1975-1976, Tahran 1398/1977) Y. M. Nawabî'nin A Bibliography of Iran adlı eserinde de (Tahran 1984, VI, 373-493) konuyla ilgili bibliyografik bilgiler bulunmaktadır. Sadece İslâm felsefesi ve bilimini konu edinen bibliyografyalar arasında, Seyyid Hüseyin Nasr ve arkadaşlarının hazırladığı An Annotated Bibliography of Islamic Science adlı eser (I-II, Tahran 1975-1978), Anawati'nin 1959-1969 yılı arasındaki çalışmalara yer veren makalesi ("Philosophie arabe et islamique. Bibliographie de la philosophie médiévale en terre d'Islam pour les années 1959-1969", Bulletin de Philosophie Médiévale, X-XII, Louven 1970, s. 316-369) ve Charles E. Butterworth'un 1987'ye kadar yapılan İslâm felsefesi çalışmalarını içine alan makalesi ("The Study of Arabic Philosophy Today", Arabic Philosophy and the West, Continuity and Interaction, Washington 1988, s. 60-140) anılabilir. Şarkiyatçıların İslâm dünyasındaki felsefe faaliyetlerine dair çalışmaları için bu bibliyografyaların dışında Index Islamicus büyük oranda yardımcı olmaktadır. Ayrıca Necîb el-Akî-

ki'nin el-Müsteşrikûn (I-III, Kahire 1980), Abdurrahman Bedevî'nin Mevsû'âtü'l-müsteşrikîn (Beyrut 1984) ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin felsefeci müsteşriklere tahsis edilen maddelerinde gerekli bilgiler bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:

İshak b. Huneyn, Târîhu'l-eṭṭibbâ (nşr. Fuâd Seyyid), Beyrut 1405/1985, nâşirin girişi, s. 139-146; İbn Cülcül, Ṭabaḳâtü'l-eṭṭibbâ (nşr. Fuâd Seyyid), Beyrut 1405/1985, nâşirin girişi, s. 1-42; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, el-İlmâ' ve'l-mu'ânese (nşr. Ahmed Emîn — Ahmed ez-Zeyn), I-III, Kahire 1939-44; İbn Sînâ, "Fî Aḳsâmî'l-'ulûmî'l-'akliyye" (Tis'ü Resâ'il fi'l-hikme ve't-ṭab'îyyât içinde), İstanbul 1298, s. 71-80; Bîrûnî, Fihristü kütübî Muhammed b. Zekerîyyâ er-Râzî (Fihrist-i Kitâbhâ-yi Râzî ve Nâm-hâ-yi Kitâbhâ-yi Bîrûnî içinde, nşr. Mehdi Muḥakkik), Tahran 1366 hş., s. 1-42; Şehâbeddin es-Sühreverdî, Mecmû'a-i Âşâr-ı Fârsî-yi Şeyh-i İsrâk (nşr. Seyyid Hüseyin Nasr), Tahran 1348 hş./1970; a.mlf., Mecmû'a fi'l-hikmeti'l-ilâhiyye (nşr. H. Corbin), I, İstanbul 1945; II, Tahran 1953; İbnü'l-Kıftî, Târîhu'l-hükemâ' (nşr. Behî'n-i Dârâil), Tahran 1371 hş., nâşirin girişi, s. 49-60; Abdürrezzâk el-Kâşânî, Kitâbü Şerh 'alâ Fuṣûṣü'l-hikem, Kahire 1321; Taşköprizâde, Mevzûâtü'l-ülûm, I-II; Sarî Abdullah Efendi, Mesnevî-i Şerîf Şerhi, İstanbul 1287-88, I, 15-23, 437; II, 79-80; III, 144, 405; IV, 51; Muhammed b. Ali, Muḥtaşarü'z-Zenûzî, Leipzig 1953; S. Munk, Mélanges de philosophie juive et arabe, Paris 1859; Sâlih Zekî, Âsâr-ı Bâkîye, I-II, İstanbul 1329; İzmîrli İsmail Hakkı, Felsefe-i İslâmiyye Tarihi, İstanbul 1338; Browne, Persian Literature, I-IV; L. Gauthier, Introduction à l'étude de la philosophie musulmane, Paris 1923; D. Campbell, Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages, London 1926; M. Lutfî Cum'a, Târîhu felâsifeti'l-İslâm fi'l-Meşriḳ ve'l-Mağrib, Kahire 1345/1927; İbrâhîm Medkûr, Fî'l-Felsefeti'l-İslâmiyye, I-II, Kahire, ts. (Dârü'l-Maârif); Mehmed Ali Aynî, Türk Ahlakçıları, I, İstanbul 1939; Ahmed İşâ, Mu'cemü'l-eṭṭibbâ, Kahire 1942; Hilmi Ziya Ülken, İslâm Medeniyetinde Tercüme ve Tesirleri, İstanbul 1947; Abdurrahman Bedevî, Aristo 'inde'l-'Arab, Kahire 1947; a.mlf., Mü'elleftâtü'l-Ğazzâlî, Küveyt 1977; a.mlf., Devrû'l-'Arab ft tekvîni'l-fikrî'l-Grâbbî, Beyrut 1979; a.mlf., Mü'elleftâtü İbn Haldûn, Trablus 1399/1979; a.mlf., Dirâsât ve nuṣûṣ fi'l-felsefe ve 'ulûm 'inde'l-'Arab, Beyrut 1981; a.mlf., Eflâtûn fi'l-İslâm, Beyrut 1402/1982; a.mlf., "Fenn-i Terceme ve İntikâl-i Felsefe-i Yûnânî be Cihân-i İslâm" (trc. İsmâil Saâdet), Neşr-i Dâniş, III/3, Tahran 1362 hş., s. 10-21; G. C. Anawati, Mü'elleftâtü İbn Sînâ: Essai de bibliographie avicennienne, Kahire 1950; a.mlf., Etudes de philosophie musulmane, Paris 1974; a.mlf., Mü'elleftâtü İbn Rüşd, Ceza-yir 1978; a.mlf., "Bilim" (trc. Turan Koç), İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul 1989, IV, 315-352; S. Pines, "Felsefe" (trc. İlhan Kutlu), a.e., IV, 353-397; Zekerîyyâ Yûsuf, Mü'elleftâtü'l-Kindî el-müşfiküye, Bağdad 1952; Neffîs, Târîh-i Naẓm u Neşr, I-II; a.mlf., Bibliographie des principaux travaux européens sur Avi-

cenne, Teheran 1953; Yahyâ Mehdevî, *Fihrist-i Nüşahâ-yı Muşannefât-ı İbn Sînâ*, Tahran 1954; Storey, *Persian Literature*, I-II; Osman Ergin, *İbn Sînâ Bibliyografyası*, İstanbul 1956; a.mlf., "Sadraddîn al-Qunawî ve Eserleri", *ŞM*, II (1957), s. 63-90; Mohammad Iqbal, "Bibliography of Works on al-Mas'ûdî", *Al-Mas'ûdî Millenary Commemoration Volume*, Calcutta 1960, s. 113-116; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'e-tü'l-fikrî'l-felsefî fi'l-İslâm*, I-III, Kahire 1962-78; R. Walzer, *Greek Into Arabic: Essays on Islamic Philosophy*, London 1962, s. 60-113, 175-205, 236-252; a.mlf., "A Survey of Works on Medieval Philosophy", *IQ*, III (1951), s. 175-181; N. Rescher, *Al-Fârâbî: An Annotated Bibliography*, Pittsburgh 1962; a.mlf., *Studies in the History of Arabic Logic*, Pittsburgh 1963; a.mlf., *Al-Kindî: An Annotated Bibliography*, Pittsburgh 1964; Mahmûd Necmâbâdî, *Mû'el'lefât ve mûşannefât-ı Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyyâ Râzî*, Tahran 1339 hş.; M. Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Nigâreshây-ı Şadrây-ı Şîrâzî*, Tahran 1340 hş.; a.mlf., "Nehestün Kitab-hây-ı Felsefe ve 'Ulûm-ı Cedid der İrân", *Neşr-i Dâniş*, II/2, Tahran 1360 hş., s. 88-101; Fahmî Jadaane, *L'Influence du Stoicisme sur la pensée musulmane*, Beyrut 1968; Albert A. Kudsizadeh, *Sayyid Jamal al-Din al-Afghani: An Annotated Bibliography*, Leiden 1970; Asgar Kâzûmî, *Fihrist-i Kitabihây-ı Almânî der Bâre-i İrân*, Tahran 1970, s. 12-13, 106-116; Ulmann, *Die Medizin*, Leiden 1970; Seyyid Hüseyin Nasr, *Islamic Philosophy in Contemporary Persia*, Salt Lake City 1972; a.mlf., *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş* (trc. Nazife Şişman), İstanbul 1985; Müjgân Cunbur v.dğr., *Fârâbî Bibliyografyası, Kitap-Makale*, Ankara 1973; Müjgân Cunbur, *Ali Kuşçu Bibliyografyası*, Ankara 1974; a.mlf., "İbn Sînâ'yla İlgili Son Yayınlar", *İbn Sînâ (980-1030): Anma ve Tanıtma Toplantıları 1984-1986*, Ankara 1987, s. 19-29; Âmir Reşid es-Sâmerrâi – Abdülhamîd el-Alûcî, *Âşârü Huneyn b. İshâk*, Bağdad 1974; G. Endress, *The Works of Yahya İbn 'Adî*, Wiesbaden 1977; İsmet Binark, *Erzurumlu İbrahim Hakkî Bibliyografyası*, Ankara 1977; Minûchehr Sadûkî, *Târîh-i Hükemâ' ve 'Urfâ-i Mûte'ahhîrîn-ı Şadrâ'l-mûte'ellihîn*, Tahran 1359 hş.; Sâmî Halef Hamârneh, *Delîl-ı bâhiştin fi'târîh-i 'ulûm 'inde'l-'Arab ve'l-mûslimîn*, Haleb 1980; Mehmet Kaplan v.dğr., *Atatürk Devri Fikir Hayatı*, Ankara 1981, II, 199-232, 317-363; M. Yûsuf Mûsâ, *el-Kur'ân ve'l-felsefe*, Kahire 1982; Ahmad Saeed Khan, *A Bibliography of the Works of Abu'l-Raihan al-Bîrûnî*, New Delhi 1982; a.mlf., "Proposal for a New Edition of Qâdî Sa'id al-Andalûsî: Tabaqât al-Umam", *IQ*, XII/3 (1968), s. 125-139; a.mlf., "The Ta'rikh al-Hukama of al-Qiftî an Arabic Dictionary of Scientific Biography", *HI*, VI/4 (1983), s. 85-96; a.mlf., "Qâdî Sa'id al-Andalûsî's Tabaqât al-Umam: The First World History of Science", *IS*, XXX/4 (1991), s. 517-540; Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983; a.mlf., "Muhtaru'l-Hikem ve Mahâsinu'l-Kelim'de Aristoteles'e İsnad Edilen Hikmetli Sözler ve Bunların Kaynakları", *Felsefe Arktivî*, sy. 26, İstanbul 1987, s. 247-296; Ebû Naşr el-Fârâbî *fi'z-zikrâ el-elfiyye li vefâtihî 950 h.*, Kahire 1983; Cemâleddin Ale-

vî, *Mû'el'lefâtü İbn Bâcce*, Beyrut 1983; M. Ali ez-Zerkân, "Huneyn b. İshâk şeyhü'l-mütercimîn el-'Arab", *Ebhâşü'l-mu'temerî's-sene-viyyeti's-sâdis li-târîh-i 'ulûm 'inde'l-'Arab*, Haleb 1984, s. 169-184; *Mahtûâtü İbn Haldûn fi mektebâtü Türkiyye*, Tunus 1985; Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara 1985; Yves Marquet, "İslâm Felsefesi ile İlgili Fransızca Etüdlere Umumi Bir Bakış" (trc. Mehmet Demirci), *Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir 1985, s. 275-286; Ali el-Fâzil el-Kâinî en-Neceffî, *Mu'cemü mü'ellifi's-Şî'a*, Kum 1405; Hüsameddin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak* (doktora tezi, 1985), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Suzan Köksal, "İbn Sînâ Bibliyografyası", *İbn Sînâ (980-1030): Anma ve Tanıtma Toplantıları 1984-1986*, Ankara 1987, s. 154-165; *et-Türâşü'l-felsefiyyü'l-İslâmî fi ebhâşî Sofyâtiyye* (nşr. Muhammed Hilâl), Beyrut 1987; İzzet Yâsin Ebû Heybe, *el-Mahtûâtü'l-'Arabîyye, fehârisühâ ve fihristühâ ve mevâtünühâ fi Cumhûriyyeti Mısr el-'Arabîyye*, Kahire 1989, s. 87-206; Mehdi Muhaqqık, *Devvûmîn Bist Goftâr der Mebâhiş-i Edebî ve Târîhî ve Kelâmî ve Târîh-i 'Ulâm der İslâm*, Tahran 1369 hş., s. 367-434; a.mlf., "Risâle-i Huneyn, Köhenterîn Fihrist-i İslâmî-yi Mevcûd", *Neşriyye-i Ma'ârif-i İslâmî*, XII, Tahran 1350 hş., s. 48-57; Abdurrahim Güzel, *Karabâgî ve Tehâfütü*, İstanbul 1991, s. 238-243; J. L. Janssens, *An Annotated Bibliography on Ibn Sînâ (970-1039)*, Leuven 1991; F. Rosenthal, *The Classical Heritage in Islam* (trc. E. Marmorstein – J. Marmorstein), London 1992, s. 28-52; a.mlf., "Ishaq b. Hunayn's Tarih al-Atibba", *Oriens*, VII (1954), s. 55-71; Hâlid Mâgût v.dğr., *Ebhâşü'n-nedveti'l-'âlemiyye-ti'r-râbi'a li-târîh-i 'ulûm 'inde'l-'Arab*, I-II, Haleb 1992-93; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, *Uyû-nü'l-mû'el'lefât* (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Haleb 1992, I, 35-114, 245-257; *et-Türâşü'l-hadârî el-müşterek beyn İsbânyâ ve'l-Mağrib*, Rabat 1993; *Elmalılı Hamdî Yazır Sempozyumu*, Ankara 1993; Arslan Kaynardağ, *Bizde Felsefenin Kurumlaşması ve Türkiye Felsefe Kurumunun Tarihi*, Ankara 1994; a.mlf., "Türkiye'de Felsefe'nin Evrimi", *CDTA*, III, 762-774; Harun Anay, *Celâleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi* (doktora tezi, 1994), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 12-24, 111-185, 215-228, 398-425; *I. İslâm Düşüncesi Sempozyumu (Bildiriler-Tartışmalar)* (haz. Mehmet Bekaroğlu), İstanbul 1995; W. Iwanow, "An Ismailitic Work by Nasirü'd-din Tusi", *JRAS*, III (1931), s. 527-564; Muhammad Shafi, "The Author of the Oldest Biographical Notice of Umar Khayyam and the Notice in Question", *IC*, VI (1932), s. 587-600; H. Ritter, "Philologika IX. Die vier Suhrawardi, Ihre Werke in Stambuler Handschriften", *Isl.*, XXIV (1937), s. 270-286; XXV (1939), s. 35-86; E. E. Calverley, "A Brief Bibliography of Arabic Philosophy", *MW*, XXXII (1942), s. 60-68; Ahmed Ateş, "Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası", *TTK Belleten*, XV/57 (1951), s. 175-192; Robert Miller, "An Aspect of Averroes' Influence on St. Albert", *Medieval Studies*, XVI, Toronto 1954, s. 57-71; Qari Sayyid Kalimullah Husaini, "Life and Works of Zahirü'd-din al-Bayhaqi, The Author of the Tarikh-i

Bayhaq", *IC*, XXVIII/1 (1954), s. 297-318; a.mlf., "Contribution of Zahirü'd-Din al-Bayhaqi to Arabic and Persian Literature", *a.e.*, XXXIV/1 (1960), s. 49-59; D. M. Dunlop, "Biographical Material from the Siwân al-Hikmah", *JRAS* (1957), s. 82-89; George F. Hourani, "The Chronology of Ghazâlî's Writings", *JAOS*, LXXIX/4 (1959), s. 225-233; Muhammed Kazvîni, "Ebû Süleyman el-Sicistânî ve kitâbühü Şivânü'l-Hikme", *ed-Dîrasâtü'l-edebiyye*, II/3, Beyrut 1960, s. 249-274; Âğah Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız", *TDAY Belleten* (1964), s. 89-115; Nihal Atsiz, "Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri", *ŞM*, VI (1966), s. 71-112; VII, 83-135; A. Cortabarría Beitia, "A Partir de quelles sources étudier al-Kindî?", *MIDEO*, X (1970), s. 83-108; Hakim Abdül Hameed, "Gerard's Latin Translation of Ibn Sînâ's al-Qânûn", *Studies in Islam*, VIII/1-4, New Delhi 1971, s. 1-7; F. W. Zimmermann, "The Chronology of Ishaq Ibn Hunayn's Tarih al-Atibba", *Arabica*, XXI/3, Leiden 1974, s. 324-330; Fuad Kazancı, "Meşâdirü'd-dirâse 'anî'l-hakim Huneyn b. İshâk el-İbâdî el-müteveffâ sene 260 hicrî", *el-Mevrid*, IV/4, Bağdad 1975, s. 297-301; Ferâh Emir Feriâr, "Kitâb-şinâsiy-i Tavşifiyy-i Târîh-i 'Ulûm", *Neşr-i Dâniş*, II/1, Tahran 1360 hş., s. 56-66; II/3 (1361 hş.), s. 72-77; Emilo Platti, "Yahya b. 'Adî, philosophe et théologien", *MIDEO*, XIV (1980), s. 167-184; Wadad al-Qadi, "Kitâb Siwân al-Hikma: Structure, Composition, Authorship and Sources", *Isl.* (1981), s. 87-124; Dimitri Gutas, "Classical Arabic Wisdom Literature: Nature and Scope", *JAOS*, CI/1 (1981), s. 49-95; R. C. Taylor, "Neoplatonic Texts in Turkey: Two Manuscripts Containing Ibn Tufayl's 'Hayy Ibn Yaqzan', Ibn al-Sid's 'Kitâb al-Hadâ'iq', Ibn Bâjjâ's 'Itti-sâl al-'Akl bi-l-Insan', the Liber de Causis and an Anonymous Neoplatonic Treatise on Motion", *MIDEO*, XV (1982), s. 251-264; Ferid Cuhâ, "Meşâdirü dirâsâtî'l-Hârezmî", *et-Türâşü'l-'Arabî*, III/10, Dimaşk 1983, s. 177-186; Ali Abdullah el-Dîfâ, "İbn Cülcül", *Fayşal*, XCIII, Riyad 1984, s. 73-76; Ahmed Şa'bânî, "Kitâb-şinâsiy-i İbn Sînâ: Fihrist-i Âşâr-ı Fârsî", *Neşr-i Dâniş*, V/5, Tahran 1364 hş., s. 51-53; Süleyman Tülüçü, "Fârâbî Bibliyografyasına Bazı İlâveler", *TDA*, XLVIII (1987), s. 191-208; Muhsin Mehdi, "Orientalism and the Study of Islamic Philosophy", *Journal of Islamic Studies*, I, Oxford 1990, s. 73-98; Bedr el-Kâsimî, "Keşşâfu iştlâhâtî'l-fünûn", *Mecelle-tü'l-müslimî'l-mu'âşır*, XV/57, Küveyt 1990, s. 217-222; Murtazâ Es'adî, "Vefeyâtü'l-a'yân, Nehestün Ferheng-i Zindegânâme-i-yi 'Âm ve Elifbâ'î", *Tahkikât-ı İslâmî*, V/1-2, Tahran 1990, s. 37-75; Sevim Tekeli, "Hocamız Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'yı Uğurlarken", *DTCF Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XIII, Ankara 1991, s. 1-11; "Hocamız Prof. Dr. Sevim Tekeli'nin Ardından", *a.e.*, XIV, Ankara 1992, s. 7-11; "Hocamız Prof. Dr. Mübahat Türker-Küyel", *Bilim ve Felsefe Metinleri*, I/1, Ankara 1992, s. 3-14; "Kârâme-i Seyyid Hüseyin Nasr", *Mahnâme-i Kilik*, sy. 43-44, Tahran 1372 hş./1993, s. 157-197; "Bibliographie du Père Anawati", *MIDEO*, XXII (1995), s. 26-56; *TCTA*, I, 45-66, 153-196; II, 341-386.

